

Всеукраїнська мережа фахівців та практиків
з регіонального і місцевого розвитку

Базове навчання кандидатів на участь у мережі

Матеріали до курсу № 1

**Концептуальні засади регіонального
розвитку: від теорії до практики**

Автор:

Сергій Андрійович Романюк

доктор економічних наук, заслужений економіст України

Київ
червень 2014 року

Концептуальні засади регіонального розвитку: від теорії до практики

(за матеріалами монографії: Романюк С.А. Розвиток регіонів у відкритій економіці: теорія, політика, практика: монографія / С. А. Романюк. – К. : НАДУ, 2013. – 375 с.)

Вступ

Умови розвитку регіонів суттєво змінилися за останні два десятиріччя під впливом загальносвітових тенденцій, які визначаються як глобалізація і характеризуються якісним підвищенням відкритості світогосподарських процесів. Відкрита економіка спрощує та прискорює рух товарів, людей, капіталу та ідей, і в той же час суттєвим чином впливає на територіальне розміщення економічної активності, яке стає все більш концентрованим. Причиною такої концентрації є зростаюча роль у регіональному та місцевому розвитку таких чинників, як людський капітал, агломерація, інституційне середовище. Саме вони стають своєрідним фільтром, який визначає спроможність та порівняльні переваги території в економічному та соціальному зростанні.

Наслідком динамічного зосередження економічної активності стає посилення нерівномірності розвитку окремих територій країн, і відповідно, диспропорцій між ними. Подібні процеси найбільш гостро протікають в країнах, що знаходяться в стадії трансформації усіх складових суспільного життя, у тому числі і в Україні.

Усвідомлення закономірностей, що визначають сучасні парадигми регіонального розвитку є надзвичайно важливим для формування державами адекватної означеним вище викликам регіональної політики. Її архітектура, нормативно–правове забезпечення, інструментарій повинні знаходитися у постійному пристосуванні до умов, в яких відбувається зміни в регіональних процесах.

Як свідчать дослідження, у переважній більшості розвинутих країн регіональна політика останнім часом змінює змістовне наповнення, акцентуючи увагу та вплив не на окремі, насамперед слаборозвинуті, території, а на всі регіони, зосереджуючись на забезпеченні ендогенних регіональних та місцевих чинників розвитку. Домінуючим стає підхід, що будується на взаємодії усіх акторів, залучених у регіональний процес – державних та місцевих органів, самоврядування, бізнесу та населення.

Традиційні погляди на завдання регіональної політики забезпечити збалансований, комплексний, рівномірний, гармонійний, сталий розвиток регіонів уявляються вже достатньо віддаленими від реальних процесів швидкого зростання міжрегіональних, а особливо внутрішньорегіональних диспропорцій в країні. Існуючі процеси еволюційної трансформації підходів до

формування та реалізації політики регіонального розвитку, її інструментарію у розвинутих країнах світу в умовах відкритої економіки вимагають визначення характеру змін, які повинні відбутися в державній політиці України.

Зміни у концептуальних підходах до регіонального розвитку

Теоретичні уявлення про сутність, чинники, характер, форми регіонального розвитку постійно розширюються і урізноманітнюються. Загальновизнаною основою регіональної економіки вважаються теорії та моделі, які беруть свій початок від різних піонерних ідей фундаторів теорії розміщення та економістів-класиків, таких, як У.Айзард [51], А.Вебер [1], В. Кристаллер [28], В. Лаунхардт [56] А. Льош [18], А. Маршалл [61], Б.Г.Олін [68], Й.Тюнен [12].

Теорія розміщення, слугуючи класичною базою регіональної економіки, дала останній науково-дисциплінарну ідентифікацію, а також визначила її теоретико-методологічну основу: регіональна економіка є сферою економічної науки, яка вводить вимір “простір” в аналіз функціонування ринку. Це здійснюється через включення простору в логічні схеми, теорії та моделі, які регулюють та інтерпретують формування цін, попиту, виробничих потужностей, рівнів випуску та розвитку, зростання тарифів, а також розподіл доходу в умовах нерівного регіонального розподілу ресурсів. Регіональна економіка розглядає простір як економічний ресурс і як незалежний виробничий фактор, генератор статичних та динамічних переваг для фірм, що розташовані в ньому, або іншими словами, як елемент фундаментальної важливості у визначенні конкурентоспроможності локальної виробничої системи. Уявлення простору, як неоднорідного, привнесло в регіональну економічну науку одну з ключових концепцій теорії розміщення – економію від агломерації та зробило її серцевиною процесів локального розвитку. Дана теорія також стала основою досліджень економічних і просторових механізмів появи диспропорцій у розподілі діяльності, що дозволяло здійснити інтерпретацію територіальної нестійкості та ієрархічностей. Її розвиток пов'язаний із теоретичним обґрунтуванням моделей територіальної організації виробництва, основоположниками яких є А. Льош, У. Айзард, А. Маршалл. Саме останньому належить теоретична модель

промислового району, що пояснювала концентрацію промислових підприємств, які використовували економію від масштабу виробництва. У подальшому була розроблена низка кластерних моделей промислового та регіонального розвитку, зокрема такими вченими, як М. Портер [73], М. Енрайт [35], С. Розенфельд [83], Д. Хамфрі та Х. Шмітц [49].

Іншою групою теорій, пов'язаних із регіональною економікою, є неокласичні теорії регіонального зростання (розвитку), що базуються на макроекономічних підходах політичної економії і враховують міжрегіональну мобільність факторів виробництва, міжрегіональну торгівлю, транспортні видатки. Найбільш визначними представниками цього напрямку досліджень регіональної економіки є Д. Бортс [25], Х. Зіберт [89], Р. Барро [20], Д. Ромер [82], Р. Солоу [91]. Ця група теорій мала на меті пояснити виникнення зростання і економічного розвитку на локальному рівні, багатство одних і бідність інших регіонів, різну динаміку їх зростання. Регіональний економічний розвиток в них визначається як здатність локальної економічної системи знаходити та безперервно відновлювати особливу роль (і, відповідно, рівновагу) у міжнародному поділі праці через ефективне використання ресурсів, яким вона володіє. До цього напрямку теорій регіонального зростання можна віднести і модель Р. Холла та Ч. Джонса, яка включає, окрім традиційних виробничих факторів розвитку (капітал, працю, технології), інституційні та соціальні фактори, державну політику, інфраструктурне середовище [42].

Перші такі моделі використовували концепцію простору як однорідного та абстрактного. При цьому географічний простір країни розглядався як поділений на регіони – території, обмежені фізико-метричним розміром (в значній мірі у вигляді адміністративних одиниць), внутрішньо-однорідні і тому синтезовані у вектор сукупності характеристик соціально-економічно-демографічної природи: "маленькі країни" в термінології міжнародної торгівлі. Регіон у цьому випадку визначався як територія, що характеризується досконалою мобільністю виробничих факторів, а тому, на відміну від націй, суттєвою відкритістю щодо їх руху [68]. Перевагою таких теорій є те, що вони дозволяють використання макроекономічних моделей для пояснення феномену локального зростання. У той

же час, такий підхід не враховував просторові умови і характеристики зростання, про що в різні часи висловлювалися У. Айзард [75], П. Кругман [55], М. Портер [73] та ін. Теорії конвергенції (Сала-і-Мартін, Солоу і Сван, Менкью-Ромер-Уейл) [59, 85, 90] інтерпретують розвиток як процес, що має тенденцію до рівноваги через дію ринкових сил. В рівновазі існує не тільки оптимум розподілу ресурсів, але й рівний розподіл виробничих факторів у просторі, який гарантує, як мінімум, як тенденцію, однаковий рівень розвитку серед країн та регіонів. У той же час, емпіричні дослідження засвідчили зростаючі диспропорції у розвитку серед країн, внаслідок чого з'явився термін "умовна конвергенція" [34]. Дивергенція, що базується на кейнсіанській теорії, через дію позитивного та негативного зворотного механізму зв'язку, кумулятивного "притягування і відштовхування" виробничих ресурсів відповідно з бідних у багаті регіони, передбачає не тільки незмінність, але й поглиблення диспропорцій у розвитку країн та регіонів. Отже, економічна теорія не дає чіткої відповіді, чи відбувається процес зменшення диспропорцій у розвитку. Можлива як конвергенція, так і дивергенція [86, с. 2].

На відміну від моделей регіонального розвитку, що передбачали дію економічних сил щодо досягнення рівноваги, теорії кумулятивного зростання, представниками яких є Г. Мюрдаль, Ф. Перру, А. Хіршман, Ж.-Р. Будвіль, П. Потье, у своїй основі спираються на кумулятивну обумовленість економічних процесів. Основу їх моделей складають положення про нерівномірне зростання в умовах вільної конкуренції, виникнення у зв'язку з цим центрів розвитку та його просторову дифузію, створення агломерацій, постійну віддачу від масштабу, фактори виникнення центрального місця. Відповідно цих концепцій, простір генерує економічні переваги через широкомасштабні механізми синергії та кумулятивного зворотного зв'язку, що діють на локальному рівні, лише в окремих точках простору ("полюсах зростання") із різною інтенсивністю [70]. Неоднорідність економічного простору всередині країни, за А. Хіршманом, є причиною нерівномірного розвитку окремих її територій, і, як наслідок, вирівняти його неможливо [46]. В подальшому, в окремих дослідженнях територія розглядалася як система дії не тільки економічних, але й інституційних чинників: місцевого управління, що об'єднує місцеву спільноту, ряд приватних акторів і

низку місцевих інституцій, комплексом економічних та соціальних відносин, який формує соціальний капітал визначеного географічного простору [27].

Еволюція нерівномірності розвитку всередині країни досліджувалася Вільямсоном [98], пізніше Річардсоном [78]. За їх твердженням, розвиток на ранніх стадіях концентрується і поляризується в центральних регіонах країни, і тільки згодом він розповсюджується на більш периферійні території. Наслідком цього різношвидкісного руху у розвитку є поглиблення міжрегіональних нерівностей на початку розвитку країни, які зменшуються з моменту досягнення країною певного рівня виробництва. Причини збільшення диспропорцій між сильними та слабшими регіонами на ранніх стадіях розвитку дослідники пов'язували із наслідками ефекту витіснення, який сприяє більш розвинутих регіонам через:

- міграцію до них кваліфікованої робочої сили з відсталих регіонів, рух капіталу до більш розвинутих територій завдяки підвищеному попиту;
- доступ до розвинутої інфраструктури, послуг та потенційного ринку і кращих умов роботи бізнесу;
- розподіл більшої частини державних ресурсів на користь сильних регіонів; обмеженість внутрішньорегіональної торгівлі ресурсами.

Тому на ранніх стадіях розвитку, розвинуті регіони не генерують ефект тяжіння до себе менш розвинутих. Протягом достатнього часу ці процеси загострюють регіональні диспропорції всередині країни до тих пір, поки не починається зворотний процес розосередження економічної активності: створення робочих місць у відсталих регіонах, через яке скорочується чи припиняється взагалі відтік робочої сили; зменшення норми прибутку для бізнесу, сконцентрованого в розвинутих територіях, зростання державних інвестицій в соціальну сферу слаборозвинутих регіонів, економічна інтеграція сильних та відсталих регіонів. Взаємозалежність між рівнем розвитку та величиною диспропорцій між ними дослідниками відображалася перевернутою U-кривою. В багатьох основних положеннях ця теоретична модель підтверджується сучасними емпіричними дослідженнями.

Суттєвим теоретичним внеском у розуміння рушійних сил регіонального розвитку стали наукові праці П. Ромера та Р. Лукаса – засновників нової теорії економічного зростання, яку називають ще теорією ендогенного розвитку, згідно якої основними факторами економічного зростання є збільшення капіталовкладень у науково-дослідницьку та конструкторську діяльність та інвестиції в людський капітал. Один з висновків цих вчених полягає в тому, що економіка, що базується на розвинутій науці та людському капіталі, має у достроковій перспективі кращі умови зростання, ніж за відсутності цих двох складових розвитку [57, 81].

Останнім часом значна увага приділяється теорії “нової економічної географії” (NEG) П. Кругмана (в подальшому розвинута спільно з М.Фуджита та А.Венаблесом [38]), що розглядає розосередження та агломерацію економічної активності як важливий фактор регіонального розвитку. Просторове розосередження виробництва в моделі П. Кругмана залежить від доцентрових сил, що сприяють централізації, і відцентрових сил, що стимулюють децентралізацію економічної активності. Характер впливу цих сил залежить від вартості транспортних витрат, пов’язаних з доставкою товарів [54]. Головним досягненням нової економічної географії вважається обґрунтування взаємодії розміру ринку із масштабом внутрішньої просторової економіки підприємств, їх транспортними витратами. Це дозволяє визначати розмір ринку ендогенними факторами. За незначних транспортних витрат починає діяти закон кумулятивної причинності: виробництво товарів та послуг має тенденцію до концентрації в місцях з великим розміром ринку, а ринок матиме більші розміри, де концентрується виробництво.

У той же час, деякі дослідники (зокрема бельгійський професор університету Лувена Ж.-Ф. Тісс) вважають, що теоретична модель нової економічної географії має бути доповнена економічними моделями розвитку міст (urban economics, UE). Із розростанням урбанізованих центрів значними, порівняно з вартістю доставки товарів до таких міст, стають внутрішньоміські транспортні витрати. Відповідно відбувається зміни у діалектиці процесу: якщо зменшення транспортних витрат для робочої сили на переміщення до розташованих у містах підприємств сприяла у минулому концентрації виробників

ближче до місця виробництва, то падіння витрат по доставці товарів сприяє просторовій децентралізації праці і виробництва. Для великих міст зростання часових витрат внутрішньоміського переміщення означає появу вторинних бізнес-центрів, що призводить до зростання поліцентричного впливу великого міста на суміжні регіони, збільшуючи таким чином ефект економічної інтеграції для останніх [5]. Окрім того, теоретичні моделі нової економічної географії, за твердженням ряду зарубіжних науковців, не можуть адекватно пояснити вплив низки факторів, які визначають територіальне розосередження економічної активності, у тому числі соціальної, інституційної та культурної природи, а також будуються на суттєвих спрощеннях та припущеннях, які стосуються економічної структури, поведінки споживачів та компаній, конкуренції, транспортних витрат, що денонсує з реальними процесами, які відбуваються у світі [24, 33, 39, 47, 53, 62, 87].

Серед новітніх наукових робіт, які досліджують широкий спектр факторів місцевого та регіонального розвитку і відносяться до інституційної економіки, слід відмітити праці Д. Родріка, Д. Аджемоглу і С. Джонсона, які підкреслюють важливість впливу на економічний розвиток в умовах глобалізації політики урядів, політичних та правових інститутів [16, 80]. Основний фокус в дослідженнях вони зосереджують на економічних наслідках виникнення та тривалого існування неефективних інститутів, які стримують потенціал зростання. У загальному вигляді гальмування розвитку полягає в тому, що політичні інститути здійснюють розподіл політичної влади; групи з наявною політичною владою – еліти - використовують політику для перерозподілу ресурсів від суспільства на свою користь. Відповідно, вони наділені преференціями за межами інституцій, які мають визначати економічну політику, обмеження та їх вартість для суспільства. Пропонований методологічний підхід вимагає прогнозування наслідків цих преференцій в економічних моделях зростання і розвитку [15].

Узагальнюючи вищенаведений аналіз, спираючись на принципи історизму, логічної послідовності та діалектичної єдності, можна згрупувати найбільш суттєві теоретичні концепції регіонального розвитку у спосіб, наведений у табл. 1.1. Вищезначені теорії та їх модифікації складають основу наукової бази

регіональної економіки, яку визначають як розділ економічного аналізу, що вивчає територіальне розосередження економічної діяльності та диференціацію рівнів економічної активності регіонів [13, с. 37]. Водночас, варто відмітити, що регіональні дослідження все більше набувають міждисциплінарного характеру, розширюючи сам зміст поняття "регіональний розвиток". Аналіз основних його характеристик в умовах глобалізаційних процесів дозволив визначити концептуальну схему дослідження, представлену на рис. 1.1.

Таблиця 1.1

**Еволюція основних теорій регіонального розвитку
(селективний аналіз)**

Назва	Основний зміст
<i>Теорії кумулятивного зростання</i>	
Концепція взаємної та кумулятивної обумовленості, теорія полюсів росту Г. Мюрдаля, Ф. Перру, А. Хіршмана, Ж.-Р. Будвіля, П. Потье	Основи виникнення центрів зростання, центральних місць; дифузія нововведень
Теорія “центр – периферія” Д. Фрідмана, модель міської агломерації Х. Річардсона	Концентрація економічного зростання в містах та міських агломераціях
<i>Теорія нової економічної географії та ін.</i>	
Моделі просторового розосередження виробництва П. Кругмана, Ф. Фуджити, А. Венаблеса	Вплив доцентрових та відцентрових сил на централізацію і децентралізацію економічної діяльності
Нова теорія економічного (ендогенного) зростання – модель Р. Лукаса та П. Ромера	Інвестиції в інновації та людський капітал – основа довгострокового розвитку
Моделі інституційної економіки Д. Родріка, Д. Аджемоглу, С. Джонсона	Вплив інституційних факторів на економічний розвиток

Джерело: розроблено автором на основі : [1, 16, 18, 20, 25, 26, 28, 35, 37, 38, 42, 46, 49, 51, 56, 57, 61, 64, 68, 70, 73, 74, 80, 81, 83, 85, 89, 90]

<i>Теорії розміщення виробництва, загальні теорії розміщення, форми організації виробництва</i>	
Теорія штандортів А.Вебера, В.Лаунхардта	Принципи розміщення виробництва та ринків

Теорія центральних місць В. Кристаллера	Центральність місця забезпечується широким різновидом послуг, що надаються населенню та компаніям
Просторова організація господарства А. Льюша, У. Айзарда	Основи просторової економічної рівноваги
Промислові райони Маршалла, кластерні моделі регіонального розвитку М. Портера, М. Енрайта, С. Розенфельда, Д. Хамфрі та Х. Шмітца	Дослідження основ функціонування територіально-виробничих форм інтеграції економічних суб'єктів
<i>Неокласичні теорії</i>	
Моделі мобільності виробничих факторів Д. Бортса, теорема Хекшере-Оліна-Самуельсона	Основа зростання економіки регіону – забезпеченість факторами виробництва
Теорії конвергенції Р. Солоу та Т. Свана, Р. Барро, Сала-Мартін	Вирівнювання розвитку на основі мобільності факторів виробництва
Теорія регіонального зростання Х. Зібберта; модель Р. Холла та Ч. Джонса	Вплив на розвиток виробничих факторів, а також врахування соціальних, інституційних та політичних факторів

Слід звернути увагу і на те, що у переважній більшості наукових досліджень зарубіжних вчених відсутня принципова різниця між поняттями “регіональний” та “місцевий” розвиток. Принаймні, будь-яких особливих теорій чи моделей, які б визначали особливості кожної з цих категорій, нами не виявлений. Як правило, дослідники відмічають, що розгляд регіонального та місцевого розвитку має здійснюватися на міждисциплінарній основі з урахуванням економічних, географічних, планувальних, урбаністичних, наукових підходів а також розглядатися у політичному, соціальному, культурному та інших контекстах [71]. Тим не менш, дані поняття не ототожнюються. На наш погляд, це пояснюється тим, що, з одного боку, детермінанти регіонального та місцевого розвитку практично ідентичні, і місцевий територіальний рівень можна розглядати як мікрорегіональний. З іншого, оскільки місцевий рівень асоціюється, як правило, з населеними пунктами (або їх агломерованими сукупностями), їх розвиток більш організаційно визначений і пов’язується із тісною взаємодією місцевої влади,

бізнесу та населення на достатньо обмеженій території. Інституційне забезпечення місцевого розвитку також більш формалізоване, ніж для регіонального рівня. У зв'язку з цим, організаційно-правові, фінансові, управлінські та інші механізми та інструменти регіонального та місцевого розвитку мають певні відмінності, що унеможлиблює їх повну уніфікацію.

Історично трактування регіонального розвитку звужувалося до виключно економічного контексту: домінантними його характеристиками довгий час були зростання, доходи та зайнятість [17]. Починаючи з 80 рр. минулого століття, характер, якість і стійкість регіонального розвитку у соціальному, екологічному, політичному і культурному вимірах поступово стають в центрі економічних досліджень [40, 63]. Міжрегіональні нерівності у стандартах життя та добробуті навіть в умовах співставності рівнів економічного розвитку, ставлять під сумнів традиційні економічні індикатори як такі, що адекватно відображають суть і зміст регіонального розвитку [43, 94]. Дослідження на мультидисциплінарній основі значно розширили альтернативні підходи до аналізу та визначення регіонального розвитку, який починає асоціюватися із зниженням соціальної нерівності, підвищенням екологічної стійкості, врахування культурної різноманітності [31, 44, 58, 65, 88, 95]. Крім того, цілий ряд науковців стверджують, що визначення поняття регіональний та місцевий розвиток варіює між країнами та всередині країн і з часом змінюється [21, 32, 71].

Регіональний та місцевий розвиток в умовах глобалізації залежить не тільки від суто економічних факторів (наявність ресурсів, кваліфікованої робочої сили, абсолютних та відносних переваг виробництва товарів та послуг, нових технологій, тощо), але й залишається детермінованим територіальними, історичними (часовими), соціальними, культурними, інституційними чинниками, що можуть підсилювати дію один одного. Розмір окремої країни, рівень розвиненості інших країн, що її оточують, також має суттєвий вплив на розвиток її регіонів. Ряд новітніх наукових робіт підкреслюють важливість впливу на економічний розвиток в умовах глобалізації політики урядів, політичних та правових інститутів [16, 80]. Основний фокус в дослідженнях вони зосереджують на економічних наслідках виникнення та тривалого існування неефективних

інститутів, які стримують потенціал зростання. У загальному вигляді гальмування розвитку полягає в тому, що ці інститути здійснюють розподіл політичної влади; групи з наявною політичною владою – еліти - використовують політику для перерозподілу ресурсів від суспільства на свою користь. Відповідно, вони наділені преференціями за межами державних органів, які мають визначати економічну політику, обмеження та їх вартість для суспільства [15].

Крім того, кожен з просторових рівнів - від країни до населеного пункту - не може розглядатися відокремлено від процесів, що відбуваються на інших рівнях та в інших територіальних масштабах [69]. Будь-який територіальний рівень є одночасно важливим: території не можуть визначатися лише своїми адміністративними межами, їх внутрішня структура обумовлюється соціальними відносинами, які протягуються від місцевого до глобального. Узагальнюючи, основні детермінанти регіонального та місцевого розвитку можна згрупувати таким чином (табл.1).

Таблиця 1.

Основні детермінанти регіонального та місцевого розвитку

Детермінанта	Характеристики детермінанти
Історична	Спадщина (політична, економічна, соціальна, культурна); часові рамки протікання регіональних процесів
Економічна та екологічна	Структура виробництва, зайнятість, продуктивність, технології, екологічні обмеження, пов'язані з економічним розвитком
Інституційна	Система регулювання відносин, норми, інститути суспільства, захист прав власності
Соціальна, культурна	Рівень та структура доходів та споживання, доступ до базових соціальних послуг, культура, традиції
Політична	Централізація/децентралізація, демократизація, свобода вибору, захист прав і свобод людини
Просторова	Розмір території країни, регіону, просторове оточення, просторова периферійність
Глобальна	Відкритість інтеграційним процесам, присутність на світових ринках, вільний рух ідей, товарів, людей, капіталу

Наведений у даній таблиці перелік детермінант свідчить про суттєве розширення чинників, що повинні враховуватися сучасною наукою і практикою при дослідженні процесів розвитку на регіональному та місцевому рівнях: більш

глибокий аналіз їх впливу дає уявлення про причини територіальної диференціації добробуту, фактори максимізації конкурентоздатності регіонів, можливості ефективного пристосування до глобальних викликів. Подібний їх спектр, який має як економічну, так і неекономічну природу, підтверджує неможливість застосування одних і тих же економічних моделей у різні часові періоди для різних територій. Кожна з таких територій має відмінну від інших історію, спадщину, екологічні проблеми, інші характеристики які впливають на визначення траєкторії економічного зростання, соціальних перспектив, тощо. Така варіативність детермінує обставини та особливості регіонального та місцевого економічного зростання, які весь час змінюються як між країнами, так і всередині країн. Отже, розвиток територіально є неминуче контекст-залежним. З цього випливає принаймні два важливих висновки. По-перше, територіальний соціально-економічний розвиток визначається численними детермінантами і з часом їх кількість лише зростає, отже рівномірний і збалансований розвиток не може існувати одночасно на усіх територіях різного масштабу та рівнів. Розвиток передбачає нерівномірність, і тому досягнення як його рівності, так і рівномірності у територіальному вимірі уявляється неможливим.

По-друге, застосування в державній політиці регіонального розвитку різноманітних теоретичних моделей регіональної економіки також повинно здійснюватися з урахуванням наведених вище детермінант, оскільки мають враховувати якісні зміни умов, в яких відбувається розвиток. Посилення глобалізаційних процесів суттєво змінює уявлення про регіональний та місцевий розвиток і теоретичні його моделі постійно трансформуються. Відповідні зміни мають обов'язково відображатися і в регіональній політиці будь-якої держави.

Отже, генезис уявлень про регіональний розвиток, фактори, що впливають на нього, є свідченням постійної диверсифікації підходів у дослідженнях територіальних процесів від виключно економічного контексту до міждисциплінарного, який дає можливість більш повно відображати вплив на них значної кількості неекономічних факторів (історичних, соціальних, екологічних, часових, інституційних, політичних, культурних, глобальних). Еволюційність підходів у визначенні сутності регіонального розвитку свідчить про зростання

уваги до аналізу ендегенних його чинників, що асоціюються із зниженням соціальної нерівності, підвищенням ролі людського капіталу, інституціональними факторами економічного і соціального добробуту. Розвиток завжди доцільно розглядати контекст-детермінованим; особливості регіональних процесів визначають специфіку їх динаміки, яка не може бути однаковою, що обумовлює територіальну нерівномірність і нерівність. Розвиток з точки зору регіональної політики, доцільно розглядати як детермінований економічними і неекономічними чинниками процес утворення сукупності умов самореалізації головного суб'єкту розвитку – людини, що проживає на даній території. Ці умови повинні забезпечувати безпечне навколишнє середовище, безпеку особистого життя, захист прав власності, якісну освіту, належну охорону здоров'я, створення рівних умов працевлаштування, сприятливі можливості заснування та розвитку власного бізнесу, доступу до інформації, різноманітних послуг, як публічних, так і ринкових, гарантованого соціального забезпечення, тощо. Адже саме ендегенна модель регіонального розвитку спирається на внутрішній потенціал території, ключовою, головною та вирішальною складовою якого є людський потенціал.

Подібна інтерпретація дає розуміння про зміст державної політики, яка у такому випадку має бути просторово диференційованою. Завдання держави полягає в доланні перешкод, спричинених дією цих факторів із застосуванням форм і методів, що адекватно пристосовані до територіальних особливостей розвитку. Оскільки просторові процеси безпосередньо детерміновані у часі, їх плинність має відобразитися також у характері державного впливу. З урахуванням цього, нерівномірність у регіональному розвитку, особливо у період реформування усіх сторін суспільного життя, доцільно розглядати як реальність, що є наслідком як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. Об'єктивні чинники є результатом дії різновекторних економічних сил, що знаходяться під впливом різних, у тому числі неекономічних факторів, суб'єктивні – у переважній більшості викликані проблемами формування та реалізації регіональної політики.

Економічна концентрація і нерівномірність розвитку країн та регіонів

Процеси концентрації в умовах відкритої економіки відбуваються на територіях різного масштабу. Сучасна ера глобалізації викликана глибокими інституційними та технологічними змінами в кінці 1980-х – першій половині 1990 рр. і в економічному аспекті характеризується появою трьох масштабних регіонів інтеграції - ЄС, НАФТА і Південна та Східна Азія, які збільшили свою частку майже у всіх світових показниках економічної діяльності. На глобальному рівні у 1980 р. частка світового ВВП, створеного країнами ЄС, Північної Америки та Східної Азії, складала 70%, а вже на початку другого тисячоліття вона зросла до більш ніж 80%. Китай, Японія та США, з часткою населення менше однієї шостої від світового, виробили у 2006 р. половину світового ВВП. У той же час у країнах з найменшим рівнем розвитку приблизно з такою ж часткою населення вироблено лише 1% світового ВВП [29]. Найбільш економічно розвинена частина Західної Європи перебуває в зоні так званого "Блакитного банана", територія якого починається з центральної Великобританії (включаючи м. Манчестер), охоплює північну, центральну та південну частину Німеччини і простягається до півночі Італії. На цій території рівень ВВП на одну особу є найвищим на континенті.

Значно виразніше територіальна концентрація проявляється всередині країн. Зокрема, 40% зайнятих у США зосереджено в обмеженій кількості округів площею, яка складає лише 1,5% від загальної площі країни, а географічна щільність працюючих у багатьох секторах економіки суттєво зросла в останні роки [52].

Значний вплив на територіальну поляризацію економічного розвитку має ефект агломерації. Найбільш очевидним підтвердженням економічної вигоди від неї є позитивний зв'язок між містами та більш високими доходами, які в них створюються. У всіх країнах міста, насамперед великі, виробляють відносно більшу частину валового продукту нації. Пропорція валового продукту міст завжди більша, ніж частка їх населення у населенні країни [72].

Диспропорції між виробництвом валового продукту міських та сільських територій значно більші в країнах, що розвиваються, і це є ознакою, що процеси урбанізації в них продовжуються. Одночасно із зосередженням у

просторі виробництва відбувається переміщення населення, насамперед економічно активного, до територій з високою економічною концентрацією. Економічна щільність стимулює населення до пошуку нових можливостей більш прийнятної реалізації здібностей, а в країнах з низьким рівнем розвитку – і задля поліпшення умов життя.

Процес міграції із сільських територій до міст стає більш активним в умовах структурних змін в економіці країн, що розвиваються, оскільки перехід до індустріальних та постіндустріальних суспільств супроводжується зростанням частки економіки, що базується на знаннях, підвищенням частки послуг і високотехнологічної промисловості й одночасно зменшенням частки сільськогосподарського виробництва у ВВП країн і зайнятості у цій сфері економіки. Як свідчить здійснений аналіз, структура ВВП економіки країн з різним рівнем розвитку має суттєву різницю (табл. 2).

Наведені показники свідчать про вкрай низьку динаміку розвитку України, яка мала у 1991 р. показник ВВП на одну особу більший, ніж Польща, Білорусь, Румунія та Туреччина, проте у 2011 р. ці країни значно її випередили. Така низька динаміка розвитку супроводжувалась суттєвим скороченням українського населення. У той же час непропорційне зменшення частки зайнятих у сільськогосподарському секторі порівняно із динамікою скорочення його частки у загальному ВВП України свідчить про значний міграційний потенціал серед сільського населення, який, у разі відсутності подальших структурних змін, посилюватиме тиск на ринок праці у сільській місцевості.

Таблиця 2

Окремі показники структури ВВП, зайнятості в сільськогосподарському виробництві, сільського населення країн із різним рівнем розвитку (селективний аналіз)

Країна	Валовий національний дохід на одну особу, тис. дол. США, ПКС		Частка в ВВП сільськогосподарського виробництва, %		Частка зайнятих у сільськогосподарському виробництві, %		Частка сільського населення, %		Частка послуг, % ВВП	
	199	2011	1991	2011	1991	2010	1991	2010	199	2011

	1								1	
Аргентина	8,0	17,25	7	8	11	x	13	8	61	65
Австрія	20,3	42,1	3	2	7	5	34	33	65	78
Білорусь	4,7	14,6	21	8	22	10,2	34	25	29	51
Бельгія	19,7	39,3	2	1	3	2	4	3	69	78
Бразилія	5,2	11,5	8	5	23	17	25	16	56	67
Болгарія	4,6	14,0	17	5	20	7	33	27	39	63
Канада	18,5	39,7	3	2	4	2	23	19	68	66
Китай	0,9	8,4	25	10	60	40	72	51	34	43
Чилі	4,7	16,3	10	3	19	11	16	11	50	57
Данія	18,8	42,3	4	1	6	2	15	13	71	77
Єгипет	2,4	6,2	18	14	31	32	57	57	49	49
Франція	17,9	35,6	4	2	5	3	26	15	70	79
Німеччина	20,1	40,0	1	1	4	2	27	26	62	71
Греція	13,8	26,1	10	3	22	13	41	39	59	69
Угорщина	7,7	20,3	10	4	16	5	34	31	58	65
Індія	0,9	3,62	29	17	62	51	74	69	45	56
Італія	18,2	32,7	4	2	8	4	33	32	65	73
Японія	20,6	35,5	2	1	7	4	37	33	61	71
Мексика	6,3	15,1	8	4	27	13	28	22	64	62
Польща	5,5	20,5	7	4	25	13	39	39	46	65
Румунія	4,7	15,1	20	7	30	30	47	47	35	68
Російська Федерація	7,8	19,9	14	4	14	10	27	26	38	59
Швеція	19,3	42,2	3	2	3	2	17	15	67	72
Туреччина	4,5	17,3	18	9	48	24	40	30	52	64
Великобританія	16,4	36,0	2	1	2	1	11	10	66	78
Україна	5,6	7,1	23	8	19	16	33	31	27	60
США	23,3	48,9	2	1	3	2	24	18	71	79

Джерело: розроблено автором за даними: [9]

Більш кваліфікована робоча сила мігрує до територій, де сконцентровані працівники, що також мають високий рівень знань та навичок. Щорічно приблизно 40 млн населення в США змінюють місце проживання, з них 8 млн осіб виїжджають за межі штату. Здійснені оцінки взаємозалежності продуктивності та щільності людського капіталу з використанням інформації по виробництву в перерахунку на одного працюючого у великих метрополіях США разом із виміром щільності, яка розраховувалася для просторово розподіленого населення, підтверджують, що подвоєння щільності збільшує продуктивність на 2-4% [52]. Водночас, подібне явище не є наслідком відсутності в місцях, які залишають мігруючі американці, умов безпеки чи

базових послуг. Висока мобільність населення в США пов'язана з більш високим ступенем рівності в умовах життя, що дозволяє населенню мігрувати скоріше в пошуках самореалізації, а не залишати місце проживання через брак гідних життєвих стандартів.

Слід відмітити, що процеси концентрації робочої сили і капіталу у великих містах практично завершені у розвинутих країнах з високим рівнем ВВП, достатньо невеликою (від 1 до 4 відсотків – див. табл. 2) часткою в ньому сільськогосподарського виробництва, а також зайнятих у цій сфері економіки. Міграція населення в основному відбувається за рахунок міських жителів. Для розвитку цих країн характерні два перехідних періоди. Перший з них пов'язаний з їх рухом від переважно аграрної до промислово орієнтованої економіки. Другий перехід характеризується подальшою трансформацією економіки в економіку, що базується на знаннях, орієнтовану на надання послуг, у першу чергу високоспеціалізованих. Перша фаза відбувалася достатньо швидко, співпадає із зростанням економічної активності у містах, друга – фаза урбанізації, яка займає більш тривалий період часу, має більш високий рівень розвитку і супроводжується подальшою внутрішньою еволюцією урбанізованих територій [77]. У той же час у країнах, що розвиваються, частка зайнятих у сільському господарстві залишається значною, і, відповідно, зростання економіки в містах супроводжується створенням в них нових робочих місць, насамперед, за рахунок мігруючих сільських жителів.

Економічна діяльність урбанізованих територій сьогодні обчислюється у понад 80% ВВП в більшості індустріалізованих країн. Частка урбанізованих територій у менш розвинутих державах складає понад 50%. 10 найбільших міст-мегаполісів Мексики з третиною населення усієї країни виробляє 62% національного валового продукту [93]. В Китаї 120 міст забезпечують виробництво 75% ВВП країни [41]. Глобалізація значно прискорила підвищення ролі великих міст у територіальній концентрації економічної активності. 100 найбільших міст у 2005 р. виробили майже 25% світового ВВП. Сучасні системи міських агломерацій демонструють декілька моделей. Великі міста, як правило, мають диверсифіковану і сервісно орієнтовану економіку: в

них створюються нові підприємства, витісняються традиційні зрілі галузі. Міста, менші за розміром, зазвичай спеціалізовані у певних економічних сферах. Вони розміщують витіснені з великих міст традиційні виробництва, спеціалізуються на виробництві товарів, яке не вимагає високих технологій [45]. Таким чином створюється урбанізована система, що складається з декількох великих диверсифікованих міст і міст менших за розміром, більш спеціалізованих на обмеженій кількості економічних функцій.

В цілому, на початку XXI ст. створилася нова просторова структура, в основі якої лежать три ієрархічні рівні, найвищий з яких являє собою мережу світових та міжнародних поліфункціональних міст, які координують прийняття рішень представниками міжнародної економічної еліти. Фінансові потоки, канали комунікації, транспортні лінії і культурна взаємодія замикають міжнародні міста в єдину світову мережу синергії. На другому рівні зосереджені міста загальнонаціонального значення, інтегровані у відповідні мережі національного масштабу. На третьому рівні розташовані спеціалізовані міста, які відіграють визначальну роль в субнаціональних регіонах, об'єднані у відповідні регіональні мережі [14].

Наслідком процесу економічної концентрації є нерівномірність економічного розвитку країн та регіонів. Економічне зростання у світі, яке відбувалося до динамічної глобалізації економіки, супроводжувалося поступовою міжнародною економічною конвергенцією, через яку спостерігалось скорочення розриву між бідними і багатими країнами [92]. Проте з кінця 1980 рр. диспропорції знов почали зростати. Водночас, нерівномірність в економічному та соціальному розвитку, притаманна як високорозвинутим, так і менш розвинутим країнам. Рівень диспропорцій прямо пов'язаний із розміром країни за площею та глибиною її територіального поділу. Так, економічні показники, що характеризують різну динаміку розвитку країн ОЕСР за період 1995-2005 рр., зокрема диспропорції у зростанні ВВП, ВВП на одну особу і продуктивності, свідчать про те, що вони підвищуються на більш дрібному територіальному рівні. Зокрема, середньорічний рівень зростання ВВП у порівнянних цінах серед країн-членів ОЕСР варіював від

мінімального 1,1% в Японії до максимального 7,5% в Ірландії (розмах варіації 6,4 відсоткових пункти). За цим же показником у розрахунку на одну особу розмах варіації складав 5 відсоткових пунктів, а за розмахом варіації середньорічного зростання продуктивності праці - 5,2 відсоткових пункти.

У той же час відповідні показники серед регіонів за класифікацією ОЕСР TL2 (адміністративно-територіальний рівень, безпосередньо нижчий за національний) дорівнювали 10,2, 8,9 та 10,9 відсоткових пункти відповідно, а серед регіонів за класифікацією TL3 (територіальний рівень безпосередньо нижчий за TL2; обидва рівні за класифікацією Євростату відповідають рівням відповідно NUTS2 та NUTS3) за тими ж показниками вони виявилися ще більшими – відповідно 17,2, 14,9, 16,5 відсоткових пункти (табл. 3).

Найбільш близьким і адекватним для порівняння міжрегіональних диспропорцій для України є постсоціалістичний розвиток Польщі, ВВП на одну особу якої у паритеті купівельної спроможності у 1991 р. становив 5,5 тис. дол. США (в Україні – 5,6 тис. дол. США), котра, за висловом ОЕСР, є найкращою "лабораторією" регіонального розвитку як серед країн цієї організації, так і країн Євросоюзу, членом якої країна стала у 2004 р.

Таблиця 3

**Диспропорції у середньорічних показниках ВВП,
ВВП на одну особу, продуктивності праці серед країн,
регіонів рівня TL2, TL3 ОЕСР за період 1995 – 2005 рр.**

Територіальний рівень	Показник	Зміна реального ВВП	Зміна реального ВВП на одну особу	Зміна у продуктивності праці (ВВП на одного зайнятого)
Рівень країн	Максимальне значення	7,5% (Ірландія)	6% (Ірландія)	4,8% (Польща)
	Мінімальне значення	1,1% (Японія)	1% (Японія)	-0,4% (Іспанія)
	Розмах варіації	6,4 відс. пункти	5 відс. пункти	5,2 відс. пункти
Рівень регіонів TL2	Максимальне значення	8,5% (південні та східні регіони Ірландії)	7,1% (південні та східні регіони Ірландії)	7,1% (Підляське воєводство, Польща)

	Мінімальне значення	-1,7% (Берлін, ФРН)	-1,8% (Адана, Туреччина)	-3,8% (Шампань – Арден, Франція)
	Розмах варіації	10,2 відс. пункти	8,9 відс. пункти	10,9 відс. пункти
Рівень регіонів TL3	Максимальне значення	9,4% (Південь – Захід, Ірландія)	8,7% (Південь – Захід, Ірландія)	11,1% (Sudthuringen DEU)
	Мінімальне значення	-7,8% (Kills)	-6,2 (Kills)	-5,4 (L'Aquila)
	Розмах варіації	17,2 відс. пункти	14,9 відс. пункти	16,5 відс. пункти

Джерело: розроблено автором за даними: [6]

Польща, як одна з найдинамічніших зростаючих економік із щорічним середнім темпом росту ВВП у 1995-2005 рр. і з рівнем зростання понад 6% щороку, у 2011 р. мала показник ВВП на одну особу 20,5 тис. дол. США. Економічний розвиток країни супроводжується постійним зростанням диспропорцій серед її регіонів. Найбільша частка ВВП виробляється у центральних та західних її регіонах: 5 із 16 польських воєводств (Мазовецьке, Слаське, Великопольське, Долнослаське і Малопольське) у 2005 р. виробили 59,2% загальнонаціонального ВВП, у той час як частка п'яти східних регіонів (Підкарпатське, Любельське, Подляське та Вармінсько-Мазурське воєводства) склала 15,4%, що менше на 1,5 відсоткових пункти порівняно з 1995 р.

Різниця між східними периферійними регіонами і рештою території країни зростала останню декаду за показником ВВП на одну особу і часткою ВВП у національному показнику. Аналогічна тенденція спостерігалася і в регіонах рівня TL3: темп зростання виробництва ВВП у найбільш розвинутих майже удвічі перевищував його ріст у найменш розвинутих регіонах. Значним є розрив між столичним Мазовецьким регіоном і рештою території країни (перевищення за показником ВВП на одну особу у 2,3 раза), причиною чого є динамічний розвиток Варшави та її лідируюча роль. Залишаються значними внутрішньорегіональні диспропорції [67]. Зростання нерівності у Польщі на субрегіональному рівні пояснюється в першу чергу поглибленням економічного розриву між великими містами і переважно

сільськогосподарськими територіями. В десяти найбільших урбанізованих територіях (Катовіце, Краків, Гданськ, Гдиня, Сопот, Лодзь, Познань, Рибниця, Варшава і Вроцлав) проживає 22,8% населення країни і виробляється 37,4% національного ВВП.

На противагу більш відносно швидкій динаміці розвитку великих міст невеликі міста та міські населені пункти (з чисельністю населення до 50000 осіб), які розосереджені по всій країні і які складають три чверті усіх її міст та 23% усього міського населення, стикаються з проблемами розвитку, структурних змін, зростаючим безробіттям та міграцією жителів у центри економічного розвитку та за межі країни.

Отже, слід відмітити такі нові тенденції в економічних процесах, що супроводжують розвиток країн та регіонів:

– розвиток в умовах інтеграції світогосподарських процесів стає все більше територіально концентрованим. Така концентрація супроводжується зосередженням економічної діяльності насамперед у великих містах, частка яких у виробництві зростає переважно за рахунок економіки послуг. Територіальна концентрація господарської діяльності супроводжується високою мобільністю населення (насамперед економічно активного), особливо у країнах, що розвиваються. Високоурбанізовані території стають локомотивами національних економік через високу щільність в них маси взаємопов'язаної економічної діяльності, продуктивність та інноваційний потенціал;

– як наслідок територіального зосередження розвитку, пришвидшуються процеси нерівності економічного розвитку у всіх територіальних вимірах – світовому, національному та внутрішньонаціональному, а також внутрішньорегіональному; диспропорції характерні як для розвинутих країн, так і менш розвинутих, а нерівність розвитку в країнах, що розвиваються, є більш контрастною;

– на субнаціональному рівні спостерігається більша диспропорційність розвитку, ніж на міжнаціональному. Чим дрібніший субнаціональний (і субрегіональний) поділ в країні, тим більший наявний рівень диспропорцій.

Тому важливим для державної політики регіонального розвитку є постійне відстеження асиметричної динаміки не тільки на міжрегіональному, але й на внутрішньорегіональному рівні.

3. Територіальна концентрація та поляризація розвитку України

Аналізуючи характер змін у розвитку, що відбуваються в регіонах України, слід відмітити стійку тенденцію до зростання концентрації економічної діяльності на міжрегіональному і внутрішньорегіональному рівнях. Здійснені міжрегіональні порівняння у створенні ВДВ (валової доданої вартості), як узагальнюючого показника, що характеризує кінцевий випуск (виробництво) товарів і послуг, засвідчив беззаперечну стійку тенденцію концентрації економіки серед регіонів у столиці країни – м. Києві, з територією 800 кв. км та населенням 7% від загальноукраїнського, де створено у 2010 р. 21,5% національного ВДВ.

Аналіз концентрації на внутрішньорегіональному рівні за основними видами економічної діяльності, здійснений на основі показників розвитку міст-обласних центрів, міст обласного та районного значення, а також адміністративних районів у 2010 р. порівняно з 2001 р., також засвідчив зміни у територіальному зосередженні економіки: 47% створеного ВДВ (валової доданої вартості) у промисловості концентрується у 31 місті країни з населенням понад 200 тис. жителів у кожному [79]. В умовах суцільного скорочення будівельної діяльності по Україні зростання ВДВ за цим видом економічної діяльності порівняно із 2001 р. спостерігалось лише у 71 міському населеному пункті.

Більш детальні дослідження характеру територіальної концентрації, виконані в інший часовий період – 2005-2010 рр., дозволили констатувати, що будівництво в регіонах зосереджується в найбільших містах та прилеглих до них районах. В Автономній Республіці Крим на м. Сімферопіль та прилеглі до нього райони – Сімферопольський, Бахчисарайський, Красногвардійський та

Сакський – у 2005 р. припадало 65% обсягів виконаних у регіоні будівельних робіт, у 2010 р. – вже 75% [4].

За досліджуваний період концентрація обсягів будівництва зросли в усіх обласних центрах та прилеглих районах, крім Дніпропетровської, Рівненської та Луганській областей, на обласні центри та прилеглі райони в яких припадало менше половини усього будівництва (44,9%, 47,2%, 34% відповідно). 40% усіх будівельних робіт здійснювалися в районах Київської області, які є прилеглими до м. Києва. За підсумками 2010 р., вартість виконаних у столиці країни будівельних робіт (10,014 млрд грн) перевищила обсяги будівництва в Донецькій, Дніпропетровській областях та Автономній Республіці Крим разом узятих.

У 2001 р. сукупна частка ВДВ, створеної у послугах на території сільських районів, дорівнювала 3,1%; у 2010 р. вона скоротилася до 2,5%. Частка ВДВ селищ міського типу та міст, чисельність населення яких не перевищує 200 тис. осіб, зменшилася з 22,7% у 2001 р. до 19,9% у 2010 р. Питома вага у ВДВ за цим видом економічної діяльності міст із чисельністю населення понад 200 тис. осіб (без урахування мм. Києва та Севастополя) залишилася майже незмінною – 44,0% у 2001 р., 43,7% у 2010 р. [4].

Аналіз засвідчив також, що як у 2001 р., так і в 2010 р. у 311 районах понад 90% ВДВ було створено за одним видом економічної діяльності [4]. Така структура ВДВ є відносно безпечною лише для тих адміністративно-територіальних одиниць, де зосереджені можливості розвитку туризму, охорони здоров'я та рекреації. В іншому випадку, з урахуванням незначної економічної активності в промисловості, така структура свідчить скоріше про занепад економіки територій.

Таким, чином, підсумовуючи, можна зробити висновок: проведені дослідження змін за показником валової доданої вартості, як сукупної, так і за основними видами економічної діяльності на міжрегіональному та внутрішньорегіональному рівнях свідчать про подальшу концентрацію та нерівномірність економічного розвитку всередині країни. В умовах достатньо помірних темпів виробництва за період з 2001 по 2010 рр. відбувалася

поступова концентрація економічної діяльності в столиці країни, де зосереджені фінансові потоки, найбільш кваліфікована робоча сила, капітал, науково-дослідницька база. Подальше зосередження в м. Києві ділової активності створює ризики переважно моноцентричного розвитку країни. Водночас здійснені дослідження інших економічних сфер в інші часові рамки виявили додаткові тенденції концентрації на різних територіальних рівнях. В середині регіонів економічна діяльність за досліджуваний період динамічно концентрувалася у першу чергу в обласних центрах та містах обласного значення і прилеглих до них районах.

Слід відмітити чітку тенденцію територіальних особливостей зосередження підприємств – юридичних осіб. Здійснений аналіз їх кількості засвідчив, що станом на початок 2012 р. переважна їх частина – понад 70% - розташована у містах. Лише у 3 регіонах – Закарпатській, Київській, Тернопільській областях частка підприємств, що зосереджені в районах більша (56,4%, 61,8%, 60,7% відповідно), ніж у містах [8]. Стійкість процесу концентрації полягає і в тому, що за досліджуваний період питома вага підприємств, що створені у містах, у 18 областях виросла.

З іншого боку, як у містах, так і в районах, зростання відбувається за рахунок приросту невеликих підприємств. Про це свідчить постійна динаміка зменшення середньооблікової кількості працюючих в них. З 2000 р. по 2011 р. кількість штатних працівників у районах зменшилася більш ніж удвічі в Автономній Республіці Крим, Вінницькій, Житомирській, Сумській, Тернопільській, Херсонській, Хмельницькій, Черкаській областях. Фактично таке скорочення відбулось за рахунок зменшення працюючих у районних центрах та селищах міського типу. В цілому така ситуація визначає надзвичайно складне економічне і соціальне становище населення в переважній більшості адміністративних районів країни. Темпи скорочення штатних працівників у містах – обласних центрах та містах обласного значення хоча були меншими, проте також є наслідком закриття або занепаду значної кількості в них великих та середніх підприємств.

Найбільш суттєвим воно виявилось у містах Донецької (-28,9%), Запорізької (-27,4%), Івано-Франківської (-25,9%), Кіровоградської (-26,7%), Луганської (-25,4%), Львівської (-24,6%), Миколаївської (-33,6%), Сумської (-25,7%), Харківської (-29,7%), Херсонської (-24,1%), Чернівецької (-36,7%) та Чернігівської (-24,5%) областей (табл. 3).

Таблиця 3

Динаміка змін штатних працівників по регіонах України

Регіон	Середньооблікова кількість штатних працівників, тис. осіб			Приріст середньооблікової кількості штатних працівників за 2000-2011 рр., %
	2000	2005	2011	
Україна	12748,0	10345,1	9224,7	-27,64
Автономна Республіка Крим	508,7	407,9	389,6	-23,41
Вінницька	530,6	377,2	316,8	-40,29
Волинська	283,7	222,3	195,1	-31,23
Дніпропетровська	1110,5	1016,9	926,9	-16,53
Донецька	1477,3	1289,9	1139,4	-22,87
Житомирська	400,0	303,0	248,8	-37,80
Закарпатська	256,9	204,9	194,7	-24,21
Запорізька	595,3	499,0	452,7	-23,95
Івано-Франківська	318,2	240,5	220,0	-30,86
Київська	468,6	391,5	382,3	-18,42
Кіровоградська	317,2	236,9	204,4	-35,56
Луганська	711,6	604,4	532,7	-25,14
Львівська	690,9	581,3	542,2	-21,52
Миколаївська	359,0	287,6	237,1	-33,96
Одеська	631,2	535,8	513,1	-18,71
Полтавська	513,0	417,0	366,0	-28,65
Рівненська	307,8	242,0	211,3	-31,35
Сумська	401,10	307,80	248,30	-38,10
Тернопільська	305,6	205,5	180,6	-40,90
Харківська	825,1	708,6	651,4	-21,05
Херсонська	329,4	230,6	194,6	-40,92
Хмельницька	427,0	297,8	243,0	-43,09

Черкаська	424,0	308,3	265,0	-37,50
Чернівецька	197,8	150,4	139,3	-29,58
Чернігівська	357,5	278,0	229,4	-35,83

Джерело: розроблено автором за даними: [8]

Така тенденція не припиняється з 1991 р., коли в цілому по Україні середньооблікова кількість штатних працівників налічувала 19119 тис. осіб, або майже удвічі більше, ніж у 2011 р. (10556 тис. осіб).

Якщо ж врахувати, що у 2011 р. серед цієї кількості 3573 тис. осіб працювало в організаціях і установах, що фінансуються за рахунок бюджетних коштів, то нинішня загальна кількість працюючих на підприємствах різного масштабу складає стільки, скільки у 1991 р. працювало сумарно лише на підприємствах Дніпропетровської, Донецької, Луганської, Львівської та Харківської областей. Розподіл штатних працівників, що працювали у 2011 р. у бюджетних установах по регіонах України, наведений на рис. 1.

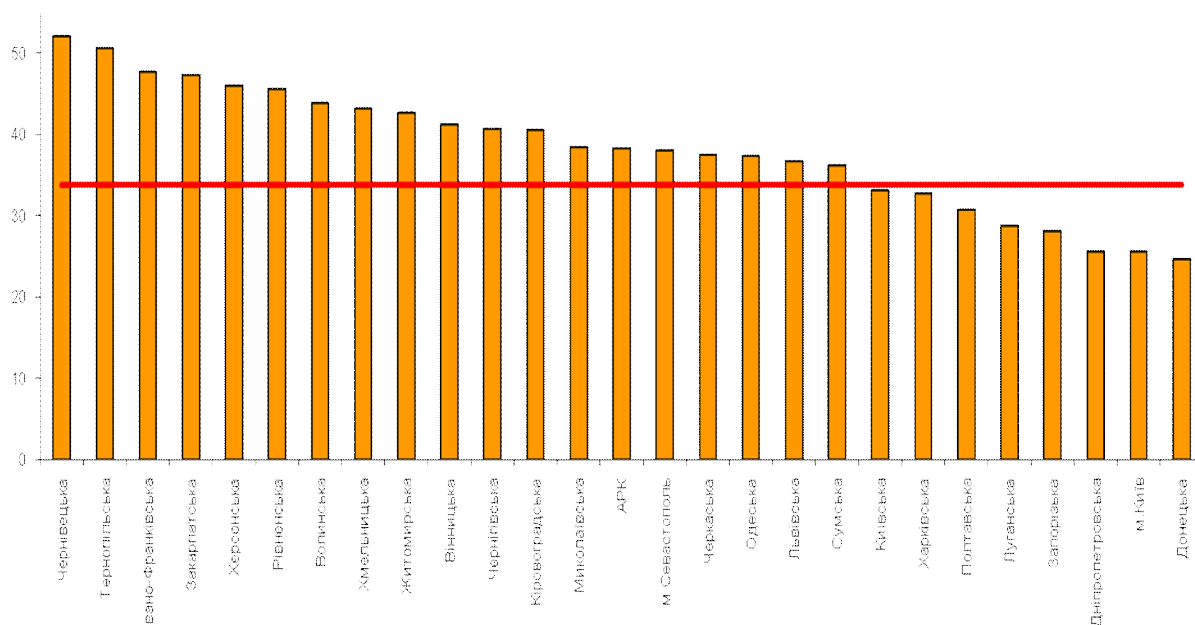

Рис. 1. Частка працівників бюджетної сфери серед штатних працівників по регіонах України, 2011 р., %

Джерело: розроблено автором за даними: [8]

Тенденції концентрації властиві територіальному спрямуванню інвестицій в основний капітал. Менше 50% таких інвестицій зосереджувалося протягом 2005 – 2011 рр. в обласних центрах та прилеглих районах лише у

Житомирській (44,4% – 34,3%), Луганській (19,7% – 35,3%), Полтавській (46,1% – 25,3%), Хмельницькій (43% – 35,4%) та Чернігівській (49,8% – 42,3%) областях.

У 12 регіонах – Автономній Республіці Крим, Донецькій, Закарпатській, Івано-Франківській, Луганській, Львівській, Миколаївській, Одеській, Рівненській, Сумській та Харківській областях частка інвестицій в основний капітал, що спрямовувалася в міста – регіональні центри та прилеглі до них райони, зросла.

Такі тенденції, що мають місце принаймні в останні 10 років, впливають на активізацію динаміки руху робочої сили. Економічно активне населення, особливо віддалених від центрів ділової активності сільських територій, зменшується за рахунок міграції як всередині країни, так і з метою пошуку роботи за кордоном. Аналогічні процеси відбуваються і в регіонах країн Центральної і Східної Європи. В розвинутих країнах ЄС-15 природне зростання населення у віддалених сільських регіонах менше, ніж в сільських територіях, що є прилеглими до центрів економічної активності [50].

Особливо показовим є зростання наявного населення за останні 12 років у м. Києві – на 8%, яке викликано міграцією робочої сили з інших регіонів країни.

Водночас, за 2008-2009 рр. рівень безробіття в регіонах за методологією МОП значно зріс порівняно з докризовим періодом. Зокрема, у Рівненській області безробіття наприкінці 2009 р. складало 12,7%, у Сумській та Чернігівській – по 11,1%, Тернопільській – 11,3% (табл. 4).

Таблиця 4

**Рівень безробіття за методологією МОП по регіонах
за 2005–2011 рр.**

Регіон	Рівень безробіття, %						
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Україна	7,2	6,8	6,4	6,4	8,8	8,1	7,9
Автономна Республіка Крим	5,5	5,1	4,6	4,7	6,8	6,2	6,1
Вінницька	6,8	6,6	6,1	6,4	10,6	10,0	9,7
Волинська	8,9	8,8	8,1	8,3	9,4	8,5	8,3

Дніпропетровська	5,5	5,1	5,0	5,1	7,8	7,1	6,8
Донецька	6,2	5,7	5,6	5,7	9,4	8,4	8,2
Житомирська	9,8	9,1	8,6	8,7	10,7	9,8	10,0
Закарпатська	7,0	7,1	6,3	6,4	9,9	8,7	9,6
Запорізька	6,9	6,4	6,0	6,0	8,1	7,5	7,2
Івано-Франківська	8,8	8,3	8,0	7,9	9,0	8,2	8,7
Київська	6,6	6,2	5,9	5,8	8,1	7,3	6,7
Кіровоградська	8,8	8,3	8,1	8,0	9,9	8,9	8,6

Продовж. табл.4

Регіон	Рівень безробіття, %						
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Луганська	7,8	7,2	6,6	6,6	7,7	7,2	6,6
Львівська	8,8	8,3	7,7	7,6	8,5	7,8	7,7
Миколаївська	9,3	8,9	8,5	8,3	9,3	8,4	8,1
Одеська	5,4	5,1	4,4	4,5	6,8	6,1	6,0
Полтавська	7,3	7,0	6,6	6,5	10,2	9,7	9,2
Рівненська	9,7	9,3	9,0	8,8	12,7	11,4	10,4
Сумська	7,6	7,8	7,5	7,4	11,1	10,6	9,1
Тернопільська	9,1	9,2	8,6	8,8	11,3	10,5	10,4
Харківська	6,6	6,1	5,4	5,3	7,7	7,2	7,0
Херсонська	8,9	8,8	8,3	8,3	9,5	8,6	9,0
Хмельницька	8,7	8,6	8,1	8,0	9,5	8,6	8,8
Черкаська	9,8	8,9	8,3	8,2	10,8	9,9	9,2
Чернівецька	9,8	9,3	8,6	8,4	9,4	8,5	8,2
Чернігівська	7,9	8,3	7,7	7,6	11,1	10,5	10,4
м. Київ	4,3	3,5	3,1	3,1	6,5	5,8	5,6
м. Севастополь	3,4	4,0	3,3	3,7	6,7	6,0	6,2

Джерело: розроблено автором за даними: [8]

Більш ніж удвічі – до 6,5% - зросло безробіття у містах Києві та Севастополі, в 1,7 раза – у Вінницькій та Донецькій областях (до 10,6% та 9,4% відповідно), у півтора рази у Дніпропетровській, Одеській та Полтавській областях (до 7,8%, 6,8%, 10,2% відповідно).

Стабільно високим протягом останніх 10-12 років залишається безробіття серед молоді (у віці 15-34 роки) практично в усіх регіонах країни: воно вище за загальнорегіональні показники, і лише в чотирьох областях – Київській, Дніпропетровській, Одеській, Харківській та м. Києві нижче за десятивідсотковий поріг. Традиційно напруженою ситуація із безробіттям цієї вікової групи населення характеризується не тільки в регіонах з постійним надлишком робочої сили – Вінницькій, Кіровоградській, Рівненській, Сумській,

Тернопільській, Закарпатській та Херсонській областях, але і в тих, де, зокрема, промисловий сектор за питомою вагою залишається відносно більш значним – Черкаській, Донецькій, Миколаївській, Полтавській. На початок 2012 р. рівень безробіття в регіонах продовжував бути суттєвим. Лише в двох областях – Миколаївській та Чернівецькій – він дещо знизився порівняно з 2007 р., а в Львівській та Луганській – відповідав рівню 2007 р. Високе безробіття в переважній більшості регіонів супроводжується скороченням протягом останніх 6 років у 18 з них як кількості економічно активного населення, так і зайнятого. У решті регіонів, де спостерігається постійне збільшення економічно активного населення за рахунок покращення демографічної ситуації або позитивного сальдо міжрегіональної міграції, динаміка створення нових робочих місць у нових сферах економічної діяльності є низькою.

За здійсненими розрахунками, приблизно третина молоді в регіонах (за винятком м. Києва), що навчається за бюджетні кошти, не працевлаштовуються за місцем направлення. Така розбалансованість державної політики у формуванні ринку праці на державному та регіональних рівнях призводить до зростання неефективності бюджетних і суспільних витрат в цілому, яка постійно відновлюється, з одного боку, через низький рівень працевлаштування тих, хто навчається за рахунок бюджету, з другого – не працевлаштовані випускники потребують перекваліфікації і, відповідно, додаткових витрат, що фінансуються з коштів служб зайнятості.

Поглиблення диспропорцій характерне і для інноваційної діяльності, зокрема за такими показниками, як патенти на винаходи та їх впровадження. При загальному скороченні в період 2006 – 2011 рр. кількості виданих у країні патентів з 2123 до 1172 одиниць розрив у міжрегіональних показниках (розмах варіації) зріс із 105 разів до 111. У двох областях – Кіровоградській та Рівненській – у 2011 р. патенти взагалі не видавалися (у 2006 р. видано відповідно 5 та 14). Аналогічна ситуація склалася і з запровадженням запатентованих винаходів по регіонах: у 2011 р. максимальний показник впровадження 324 (м. Київ), мінімальний – 9 (Сумська область). Наведені дані засвідчують гранично низький рівень української інноваційної культури: якщо

на 1 млн жителів країни припадає 25 виданих у 2011 р. патентів на винаходи, то в США ця цифра становить 262 щорічно (2007-2008 рр.) [96], країнах Євросоюзу (EU-27) – 111 (у 2006, 2007 рр. щорічно) [7]. Стійкий занепад в регіонах інноваційної діяльності щільно корелює із кількістю працюючих у цьому секторі. Територіальні диспропорції за чисельністю працівників, які працюють у науково-дослідній сфері і зайняті конструкторською роботою, різні: по державному сектору практично половина загальної їх кількості зосереджена у м. Києві, а розмах варіації між мінімальним (Кіровоградська область – 127 осіб) і максимальним значенням без урахування столиці країни (Харківська область – 8675 осіб) складає 68 разів.

З 2001 р. стабільно скорочується кількість зайнятих у цій сфері в підприємницькому секторі практично в усіх регіонах, а в Хмельницькій області бізнес припинив дослідницьку та конструкторську діяльність з 2004 р. взагалі. У Житомирській, Закарпатській, Тернопільській, Чернівецькій та Рівненській областях кількість зайнятих у цих сферах у 2010 р. складала відповідно 54, 33, 121, 125 та 52 особи. Фактично в західних регіонах країни інноваційна діяльність, як сфера підприємництва, занепадає (у Львівській області у цій сфері бізнесу працює 1790 осіб, що у 2,5 раза менше, ніж у 2001 р.). Половина підприємницького сектору у сфері науково-дослідницьких та конструкторських робіт зосереджена у Харківській, Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій та Миколаївській областях. Наведений аналіз свідчить про те, що база регіонального розвитку на інноваційній основі у переважній більшості територій перебуває або у вкрай незадовільному стані, або вона просто відсутня.

Із зростанням диспропорцій в економічному розвитку збільшується й асиметрія в доходах населення (табл.5).

Оцінка десятирічної їх динаміки (2001-2010 рр.) свідчить про нарощування територіального розшарування населення. Якщо величина розмаху варіації у 2001 р. між максимальним (м. Київ) та мінімальним розміром (Чернівецька область) наявного доходу у розрахунку на одну особу складала майже 100%, то у 2010 р. різниця між граничними його значеннями складала

190%. Під наявними доходами розуміємо максимальний обсяг доходів, які можуть бути використані домашніми господарствами на придбання споживчих товарів та оплату послуг. Вони включають заробітну плату, прибуток, змішаний дохід, сальдо доходів від власності, соціальні допомоги, інші одержані поточні трансферти, за винятком сплачених, зокрема поточних податків на доходи та майно.

Таблиця 5

Динаміка змін у доходах населення по регіонах

Регіон	Доходи населення, млн грн		Частка регіону від загальноукраїнського показника, %	
	2001	2010	2001	2010
Україна	157996	1101175	100	100
Автономна Республіка Крим	5833	39393	3,69	3,58
Вінницька	5044	33602	3,19	3,05
Волинська	2902	19137	1,84	1,74
Дніпропетровська	12890	88922	8,16	8,08
Донецька	16420	118223	10,39	10,74
Житомирська	3745	26124	2,37	2,37
Закарпатська	2881	20841	1,82	1,89
Запорізька	7057	45779	4,47	4,16
Івано-Франківська	3591	26504	2,27	2,41
Київська	6500	42732	4,11	3,88
Кіровоградська	3260	20213	2,06	1,84
Луганська	7359	51338	4,66	4,66
Львівська	7787	54838	4,93	4,98
Миколаївська	3783	26034	2,39	2,36
Одеська	6814	52924	4,31	4,81
Полтавська	5322	34462	3,37	3,13
Рівненська	3260	22362	2,06	2,03
Сумська	3984	24918	2,52	2,26
Тернопільська	2740	19587	1,73	1,78
Харківська	9588	67102	6,07	6,09
Херсонська	2979	20978	1,89	1,91
Хмельницька	4029	26987	2,55	2,45
Черкаська	3902	26194	2,47	2,38
Чернівецька	2109	16114	1,33	1,46
Чернігівська	3776	23179	2,39	2,10

Регіон	Доходи населення, млн грн		Частка регіону від загальноукраїнського показника, %	
	2001	2010	2001	2010
м. Київ	14475	143903	9,16	13,07
м. Севастополь	1039	8785	0,66	0,80

Джерело: розроблено автором за даними: [2]

За досліджуваний період група з п'ятірки регіонів з найвищими значеннями наявних доходів на одну особу була стабільною, як у 2001, так і в 2010 рр.: м. Київ, Київська, Запорізька, Дніпропетровська та Донецька області. Проте п'ятірка з найменшими значеннями цього показника змінилася: 2001 р. – Чернівецька, Тернопільська, Херсонська, Івано-Франківська області та м. Севастополь; 2010 р. – Закарпатська, Чернівецька, Тернопільська, Волинська, Рівненська області.

Змінилися пропорції складових, що формують доходи населення: якщо в середньому по Україні у 2001 р. частка заробітної плати у доходах населення складала 43%, то у 2010 – 41%. За досліджуваний період частка зарплати у доходах збільшилася на 2% лише у м. Києві та Київської області. Проте в Херсонській та Миколаївській областях вона скоротилася на 9 відс. пунктів, Івано-Франківській, Одеській областях та м. Севастополі – на 8 відс. пунктів, Автономній Республіці Крим, Донецькій, Чернівецькій – на 6 відс. пунктів. Аналогічна ситуація склалася і з часткою прибутку та змішаного доходу в доходах населення: якщо у 2001 р. вона складала 18,7%, то у 2010 р. – лише 14,5%. В жодному регіоні вона за досліджуваний період не зросла; найбільше скорочення фіксувалося у Київській (-12 відс. пунктів) та Закарпатській областях (-10 відс. пунктів) (рис. 2).

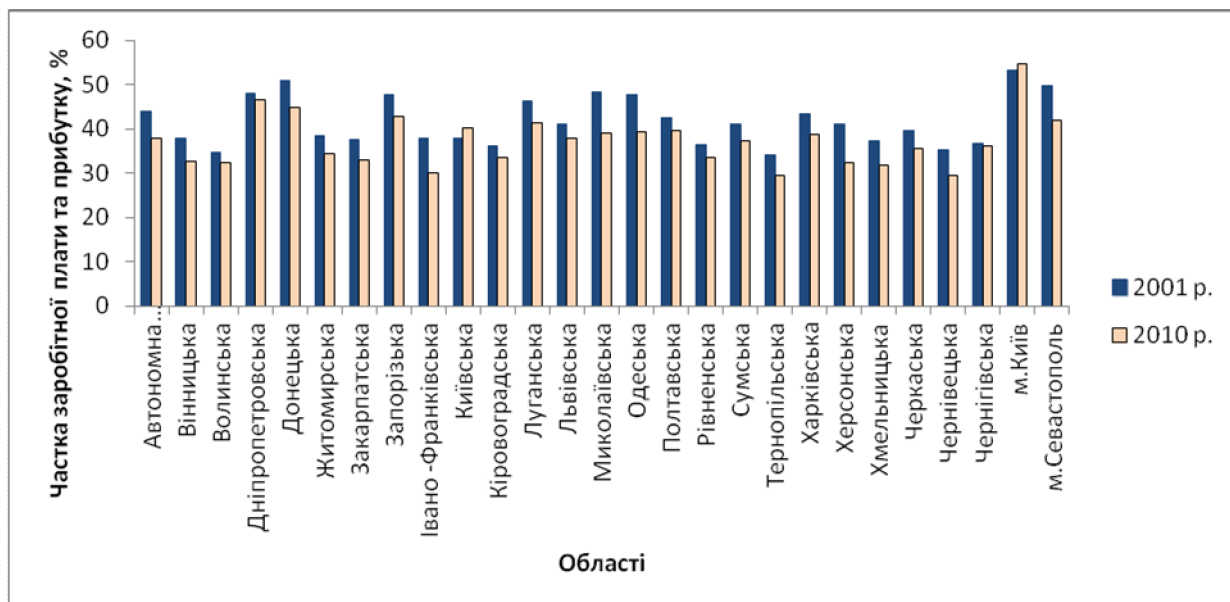

Рис. 2. Зміни частки зарплати та прибутку у доходах домогосподарств по регіонах, %

Джерело: побудовано автором за даними: [2]

Це надзвичайно негативний тренд, оскільки прибуток та змішаний дохід якраз і визначають дохід, який одержується фізичними особами в результаті виробничої діяльності, за винятком витрат, пов'язаних з її здійсненням, тобто це результат їх підприємницької діяльності (табл.6).

Таким чином, незважаючи на зростання суб'єктів підприємницької діяльності та кількості зайнятих фізичних осіб – підприємців, протягом десятирічного періоду результати їх діяльності не трансформуються у динамічне випереджаюче зростання у структурі доходів домогосподарств.

У досліджуваний період спостерігалася незначна тенденція зменшення міжрегіональних диспропорцій у заробітній платі. Так, якщо у 2004 р. найвища середня зарплата по регіонах у Донецькій області (711,5 грн) перевищувала в 1,8 раза найнижчу середню зарплату в Тернопільській області (473,3 грн), то у 2011 р. це співвідношення зменшилося до 1,6 раза. (Слід відмітити, що у кризовий період дане співвідношення зменшилося до 1,49, що свідчить про більш повільний темп зростання зарплат у 2008-2009 рр. в економічно розвинутих регіонах, ніж у менш розвинутих).

**Динаміка змін у структурі наявних доходів населення
протягом 2001-2010 рр, %**

Регіон	Зміна частки заробітної плати	Зміна частки прибутку та змішаного доходу	Зміна частки доходів від власності	Зміна частки соціальних допомог та інших поточних трансфертів
Автономна Республіка Крим	-6,14	-0,40	2,26	4,28
Вінницька	-5,30	-5,77	1,84	9,23
Волинська	-2,42	-8,42	3,19	7,65
Дніпропетровська	-1,30	-5,44	4,17	2,57
Донецька	-6,00	-1,50	3,48	4,01
Житомирська	-4,16	-3,51	1,86	5,82
Закарпатська	-4,77	-10,28	3,65	11,41
Запорізька	-4,84	-2,15	3,03	3,96
Івано-Франківська	-7,58	-7,31	3,69	11,20
Київська	2,17	-11,58	4,43	4,98
Кіровоградська	-2,53	-6,86	1,28	8,11
Луганська	-4,93	-3,46	2,75	5,64
Львівська	-3,08	-8,23	4,00	7,31
Миколаївська	-9,29	-0,30	2,79	6,80
Одеська	-8,49	-1,24	3,10	6,63
Полтавська	-2,87	-4,51	2,07	5,31
Рівненська	-2,85	-7,37	3,02	7,20
Сумська	-3,70	-3,79	2,54	4,96
Тернопільська	-4,57	-8,58	2,09	11,05
Харківська	-4,47	-2,39	2,83	4,03
Херсонська	-8,87	-1,44	1,59	8,72
Хмельницька	-5,27	-7,35	1,96	10,66
Черкаська	-4,08	-4,34	2,91	5,51
Чернівецька	-5,77	-7,56	3,72	9,60
Чернігівська	-0,61	-8,86	2,52	6,95
м. Київ	1,57	-2,03	5,42	-4,96
м. Севастополь	-8,02	-1,60	4,60	5,02

Джерело: розроблено автором за даними: [2]

У той же час, міжрегіональний розрив між рівнем середніх зарплат і середньоукраїнським значенням залишається значним. За період з 2004 р. кількість областей, в яких середня зарплата перевищувала середньоукраїнський рівень, було лише 5 (окрім м. Києва) – Київська, Донецька, Дніпропетровська,

Запорізька та Луганська. У 2012 р. середня зарплата у Запорізькій області стала нижчою за середню по країні. Починаючи з 2010 р. тенденції зростання диспропорцій у рівні середньої заробітної плати серед регіонів відновлюються. Водночас, питома вага соціальної допомоги та інших поточних трансфертів у складі доходів домогосподарств виросла за цей період з 36% до 38%. На регіональному рівні ця частка доходів збільшилася у домогосподарствах усіх регіонів, крім м. Києва, де вона скоротилася на 5 відс. пунктів. Зокрема у Закарпатській, Івано-Франківській, Тернопільській, Хмельницькій областях вона збільшилася на 11 відс. пунктів, Чернівецькій – на 10 відс. пунктів (рис. 3).

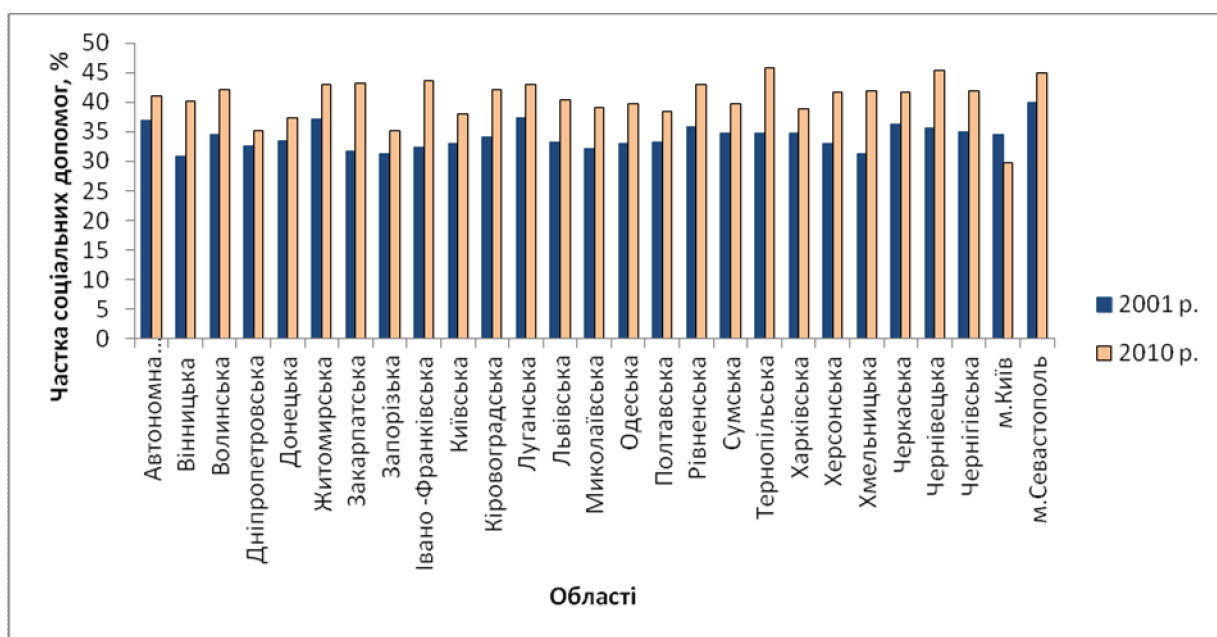

Рис. 3. Зміна частки соціальних допомог у структурі доходів населення на регіональному рівні, %

Джерело: побудовано автором за даними: [2]

Узагальнюючи зміни, що відбулися у доходах населення на регіональному рівні, слід визнати подальше зростання їх асиметрії, відносно збільшення у структурі доходів частки соціальної складової і відносно зменшення (в окремих випадках суттєве) ролі тієї частки доходів, що формується в результаті економічної діяльності.

За досліджуваний період не відбулося зменшення диспропорцій і в споживанні населення. Міжрегіональні порівняння засвідчили зростання як показника розмаху варіації з 5,32 до 6,39 (без урахування м. Києва), так і коефіцієнтів варіації з 0,57 до 0,62.

4. Індикатори регіонального розвитку

З метою міжрегіональних порівнянь кількісних та якісних оцінок розвитку, визначення основних факторів, що впливають на зміну структури економіки різних за масштабом територій, процесів, що характеризують диспропорції та їх динаміку, класифікації регіонів за рівнем розвитку, використовуються різноманітні індикатори (показники). Із збільшенням кількості моделей регіонального розвитку їх спектр значно зріс, проте основні економічні індикатори залишаються постійно затребуваними. Уніфікації різноманітних показників оцінки та аналізу регіонального розвитку сприяє діяльність міжнародних інституцій: Організації Об'єднаних Націй та її програм, Світового банку, Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), Міжнародного валютного фонду. Стандартом уніфікації показників, пов'язаних із регіональним розвитком, а також регіональної політики можна вважати Європейський Союз.

Неокласичні теорії зростання розглядають розвиток як процес, що визначається зосередженням фізичного та людського капіталу; інші - як процес, пов'язаний з такими характеристиками, як інновації, знання і людський капітал (теорії ендогенного зростання). З появою теорій, що визначають місце в економічному розвитку технологій, вони почали включатися у неокласичні моделі зростання. Разом ці моделі зростання інтерпретують, що економічний розвиток може бути пояснений через наявність фізичного капіталу, людського капіталу та інновацій. Хоча ці фактори аналізуються в масштабах національної економіки, усі вони характерні для процесів розвитку і на регіональному та місцевому рівнях.

Зокрема, інноваційні процеси, взаємодія економічних суб'єктів та обмін ідеями потребують кваліфікованого людського капіталу, урбанізованої території, безпосередніх контактів вчених та дослідників. Останнє, як доводиться у моделях, є необхідним, незважаючи на зниження комунікаційних витрат з появою Інтернету, для комунікації ідей, винаходів, досліджень. Теорії

нової економічної географії дали уявлення про вплив на розвиток процесів концентрації та дисперсії економічної діяльності. Ці моделі ініціювали дослідження таких ендогенних факторів розвитку, як інфраструктура, освіта, економія від агломерації. Так, регіони з низьким рівнем освіти робочої сили (низькою часткою економічно активного населення, що має вищу освіту), економічно слабкіші за тих, де цей рівень вищий. Якість освіти робочої сили має сильний вплив на регіональний розвиток як прямий, так і опосередкований, через більший рівень створення та запровадження інновацій. Обсяг інвестицій у дослідницькі розробки також значно більший у високорозвинутих регіонах, а інновації впливають насамперед на локальний розвиток території. Інфраструктура є необхідною умовою регіонального розвитку і підсилює його при одночасній наявності достатнього людського капіталу, а також інновацій. Концентрація економічної активності, підвищення щільності капіталу, населення має значення при формуванні умов економії від агломерації, і є ознакою більш розвинутих регіонів. Ці та інші показники, що відображають вплив глобалізації, використовуються для формування різноманітних рейтингів, що характеризують економічну привабливість регіонів, рівень їх конкурентоспроможності, оцінки ендогенного регіонального потенціалу розвитку, а також при міжрегіональних порівняннях.

Розглядаючи систему показників, що характеризують регіональний розвиток, насамперед слід визначитися з їхньою типологізацією. У співставленнях, які здійснюються в різних розвинутих країнах, об'єднаннями цих країн, а також міжнародними організаціями, використовуються різні системи показників для порівнянь як на рівні країн, так і в міжрегіональних співставленнях. Загалом їх поділяють на дві групи - так звані контекст-індикатори і програмні індикатори. За визначенням ОЕСР, різниця між цими групами полягає у тому, що на перші суттєвий вплив мають екзогенні для регіональних програм, стратегій та політики фактори. Контекст-індикатори забезпечують інформацію про оточуюче середовище, в якому регіональна політика має здійснюватися. Друга група індикаторів безпосередньо асоціюється з реалізацією регіональної політики [84].

У Європейському Союзі (ЄС) розрізняють чотири групи індикаторів:

- контекст-індикатори визначаються як дані, які забезпечують просту та доступну інформацію і використовуються з метою порівнянь у будь-якому контексті, дають уявлення про ситуацію та її еволюцію в країні, або на території (в регіоні). Ці індикатори використовуються в ЄС з метою визначення територій, які підпадають під умови надання фінансової допомоги;
- програмні індикатори, які деталізують ресурси, процес реалізації, результати програм і, якщо це можливо, вплив на поточну діяльність;
- індикатори оцінки, які на додаток до критеріїв оцінки, дозволяють дати оцінку про важливість програм, її відповідність, ефективність та результативність;
- індикатори моніторингу, які включені у моніторингову систему програм та іноді використовуються для оцінки їх реалізації [30].

Європейська Комісія використовує такі контекст-індикатори:

- економічні індикатори – ВВП, економічне зростання, платіжний баланс;
- соціальні індикатори – чисельність населення та його демографічні характеристики, безробіття, рівень освіти, охорона здоров'я;
- індикатори надання населенню послуг: освіта, охорона здоров'я, питна вода, електроенергія.

Проте дослідження доводять, що в якості контекст-індикаторів використовуються практично всі статистичні показники, які застосовуються для порівнянь розвитку країн чи регіонів, або при відповідних порівняннях, як у наукових дослідженнях, так і в документах Європейської Комісії при підготовці будь-яких планових документів. У цьому випадку вони слугують базовими показниками, з якими порівнюються у подальшому результати виконання програм, стратегій, планів чи інших рішень при формуванні та реалізації політики в різноманітних сферах.

Контекст-індикатори мають відповідати загальним вимогам щодо їх використання, а саме:

- релевантності – відповідати цілям використання;
- чутливості – із достатньою мірою точності кількісно відобразити вимір змін, що відбулися;
- практичності – чітко інтерпретувати процес, що аналізується, не вимагати значних витрат, бути конкретними, візуальними та доказовими.

Контекст-індикатори широко використовуються міжнародними організаціями. Зокрема, ООН для Цілей Тисячоліття застосовує 48 контекст-індикаторів по більш ніж 200 країнах світу. В цілому в ООН постійно підтримується приблизно 200 контекст-індикаторів, що характеризують різні аспекти розвитку країн [48]. Різні системи контекст-індикаторів розроблені Світовим банком, які дозволяють здійснювати різноманітні порівняння завдяки впровадженню з 1968 р. Міжнародної програми порівнянь [9]. Аналогічні системи запроваджені й ОЕСР, які дають можливість здійснювати контекст-міжрегіональні порівняння на двох територіальних рівнях [6].

Слід зауважити, що в умовах України в наукових дослідженнях та практиці нерідко між контекст-індикаторами та програмними індикаторами не проводиться чіткого розмежування. Як правило, аналізуючи соціально-економічні показники, органи влади позитивну їх динаміку (зростання ВВП, ВРП, обсягів експорту, показників промисловості, сільськогосподарського виробництва, кількості зайнятих, створення робочих місць тощо) асоціюють з результатами політики, хоча такі узагальнені оцінки не зовсім коректні. Це, зокрема, стосується оцінювання діяльності місцевих органів виконавчої влади, яке здійснюється за контекст-індикаторами, а не за впливом прийнятих ними управлінських рішень. Зокрема до показників, за якими оцінюється діяльність місцевих органів виконавчої влади віднесені такі контекст-індикатори, як індекс промислової продукції, індекс промислової продукції у виробництві харчових продуктів та тютюнових виробів, обсяг реалізованої продукції у розрахунку на одиницю населення, обсяг виробництва продукції сільського господарства, цей же показник у розрахунку на одиницю населення, обсяг виробництва продукції рослинництва, обсяг продукції тваринництва, коефіцієнт покриття експорту імпортом, темп зростання (зменшення) обсягу

експорту [10]. Такі показники можуть розглядатися, як програмні індикатори, і, відповідно, певним чином відображати управлінські зусилля лише у випадку, коли вони є результатом виконання конкретних державних програм і встановлений зв'язок між випуском та результатом впливу на нього місцевих органів виконавчої влади. Використовувати для оцінки діяльності державних чи місцевих органів влади контекст-індикатори некоректно, оскільки вони є результатом дії багатьох екзогенних факторів, а не тільки органів влади. В розвинутих країнах світу намагаються знайти зв'язок між здійснюваною політикою та її результатами, одночасно визнаючи, що це достатньо складний багатовимірний процес, який не завжди має пряму кореляцію.

В останні роки серед науковців та політиків активізувалися дискусії щодо пошуку нових показників, які б засвідчували широкий спектр оцінки результатів економічного розвитку країн. Більш багатосторонній, ніж лише економічний, розгляд поняття розвиток і регіональний розвиток зокрема, передбачає ширший перелік індикаторів, що його характеризують. Це засвідчують намагання розвинути нову систему його виміру, яка краще віддзеркалює холистичну концепцію розвитку [40]. У 2007 р. Європейська комісія, Європарламент, ОЕСР, Римський клуб та Всесвітній фонд дикої природи вперше провели конференцію під гаслом "Окрім ВВП" (Beyond GDP), що започаткувала активні дослідження з визначення інших, крім ВВП, індикаторів, які б включали соціальні та екологічні аспекти розвитку. В червні 2012 р. про наміри запровадити новий індекс сталого людського розвитку повідомила UNDP [22].

Широкого резонансу щодо необхідності визначення, окрім ВВП, індикаторів соціального виміру розвитку, набув Звіт комісії під керівництвом лауреата Нобелівської премії відомого економіста Д. Стігліца, створеної у 2008 р. за ініціативою президента Французької Республіки, про вимір ефективності економіки та соціального прогресу [94]. У 12 рекомендаціях цього звіту запропонована суттєва зміна засад державної статистики у Франції та усього світу.

Комісією визнано, що хоча ВВП є основним показником оцінки економічної діяльності, проте його недостатньо для виміру економічного добробуту. Тому необхідно більшу увагу приділяти виміру показників домогосподарств, які краще, ніж показники виробництва, відображають монетарні складові їх добробуту. З того часу статистичні органи Франції почали визначати показники скорегованого наявного доходу і фактичного споживання, які включають витрати, що безпосередньо покриваються з державного бюджету, такі, як видатки на охорону здоров'я, освіту, соціальний захист тощо. Опубліковані у виданні "Економі франсез" дані засвідчили суттєві зміни в міжнародних порівняннях у зв'язку з реалізацією рекомендацій комісії [23]. Так, за показником ВВП на одну особу найбільш розвинуті європейські країни і Японія відстають на 25% від рівня США. А за показниками чистого скорегованого наявного доходу, що включає фактично отримані домашніми господарствами доходи та виділені на домогосподарства державні кошти на освіту, охорону здоров'я Франція перебуває у кращому стані, ніж Німеччина, Італія та Японія і на однаковому рівні з Великобританією та Північною Ірландією.

Значно розширився перелік показників, за якими здійснюються виміри диспропорцій у розвитку в країнах ЄС. Із прийняттям Лісабонської угоди до цілей єднання, окрім економічної та соціальної складової, був доданий третій вимір – територіальне єднання, яке визначило ряд проблем, що заслуговують на більшу увагу. Оскільки економічне та соціальне єднання фокусуються переважно на регіональних диспропорціях у конкурентоздатності й добробуті, територіальне єднання покликане посилити важливість доступу до послуг, сталого розвитку та територіальних досліджень. З цим запроваджено вимір доступу населення країн ЄС до послуг загальних соціальних та економічних інтересів, які включають освіту, охорону здоров'я, а також комерційні, фінансові та послуги бізнесу. У віддалених та рідконаселених регіонах фізична доступність стає важливим завданням, яке вирішується через Інтернет-послуги, такі як е-охорона здоров'я, е-освіта, е-урядування, е-банківське обслуговування. Захист навколишнього природного середовища, зміна клімату і відновлювана

енергетика – всі ці сфери мають територіальний вимір, і тому також стають центром уваги територіального єднання. З метою різнобічного аналізу територіального розвитку Євростат разом з національними статистичними органами країн ЄС збільшив обсяг даних для аналізу розвитку територіального рівня NUTS 3, запровадив грід-моделі картографічного відображення розвитку територій.

Розширення кола індикаторів, які характеризують розвиток країн та регіонів ЄС в контексті концепції "Окрім ВВП", продемонстрував п'ятий Звіт Європейської комісії ЄС "Інвестуючи у майбутнє Європи" [50], в якому, крім традиційних соціально-економічних індикаторів розвитку територій, таких як ВВП, ВВП на одну особу, обсяги внутрішньої та зовнішньої торгівлі, прямі іноземні інвестиції, трудова мобільність, інновації, рівень зайнятості, людський капітал та рівень його освіти, дослідження, наука та новітні технології, продуктивність праці, транспортна інфраструктура, конкурентоспроможність, з'явилися нові: доступ громадян до швидкісного електронного зв'язку, якість управлінських послуг, покращення добробуту і зниження ізоляції (охоплює показники тривалості життя, рівного доступу до медичного обслуговування, задоволеності громадян рівнем безпеки та справедливості, умовами життя, рівнем можливості реалізації громадянами своїх здібностей, рівень доступу до послуг), доходи, бідність та зубожіння, ризик низьких доходів, абсолютна бідність тощо. У Звіті також зроблені розрахунки індикаторів, запропонованих ООН – індексу людського розвитку (HDI) та індексу людської бідності (HPI). Для отримання більш достовірних даних щодо диспропорцій у показниках людського розвитку всередині ЄС був розрахований регіональний HDI, який включає тривалість здорового життя (healthy life expectancy), чистий дохід домогосподарств, а також отримання початкової та вищої освіти для населення у віці 25-64 роки. Ці індикатори менше кореспондуються з ВВП.

В результаті серед 10 найбільш розвинутих європейських регіонів, що включають п'ять з Великобританії, столичні регіони Швеції та Франції і два регіони довкола Брюсселя, тільки у трьох високий показник HDI співпав з високим показником ВВП на одну особу. З 10 регіонів з низьким показником

HDI (7 в Румунії та 3 в Болгарії) половина також у числі тих, ВВП на одну особу в яких найнижчий по ЄС. Розрахований індекс НРІ також продемонстрував неочікувані для дослідників і політиків результати: найвищий рівень бідності за цим вимірюванням зафіксовано в Португалії, Південній Іспанії, Південній Італії та Греції. Найнижчі показники НРІ виявилися як серед високорозвинутих країн ЄС, так і в середньо- та менш розвинутих – Швеції, Німеччині, Словенії, Чеській Республіці і Словаччині.

Здійснені розрахунки засвідчили слабку кореляцію показників двох індексів по різних регіонах з традиційним уявленням про розвинуті або слаборозвинуті території при застосуванні показника ВВП на одну особу. Одна з основних причин такої невідповідності, як відмічено у Звіті, полягає в тому, що HDI базується на середніх показниках на одну особу в абсолютному вимірі доходу (чистий приведений дохід домогосподарства), а НРІ включає відносні показники (частка населення з нижньою межею рівня національної бідності). Відповідно, регіон з нерівномірним розподілом високих доходів може мати як показник високого середнього рівня людського розвитку, так і високого рівня бідності. Регіон з низьким доходом, але з відносно рівномірним його розподілом, матиме низький HDI та низький НРІ. Таким чином, дискусійність пропонованих підходів до більш чіткого зв'язку показників економічного розвитку із аспектами соціального прогресу не дозволяє стверджувати про появу всевизнаної системи нових показників, які б якісно змінювали підходи до оцінки як розвитку країн та їх регіонів, так і виміру диспропорцій між ними.

Таке становище викликано тим, що з метою порівняльного аналізу універсальний перелік індикаторів для різних територіальних рівнів (країна, регіон, мікрорегіон) безвідносно часу та без врахування територіальних детермінант розвитку, визначити практично неможливо. Контекст-індикатори мають різну швидкість змін, неоднакову ступінь інформативності для різного масштабу територій, не завжди піддаються кількісному виміру. Значення контекст-індикаторів змінюються і під дією різних моделей державної політики, при цьому взаємозв'язок перших із результатами впровадження останніх можуть виявлятися лише з часом. З розширенням уявлення про

фактори, що впливають на розвиток, окремі контекст-індикатори можуть втратити свою значимість для здійснення оціночних характеристик (або можлива зміна їх оцінки з позитивної на негативну, зокрема в порівняннях показників екологічної безпеки, навколишнього середовища), інші з'являтимуться з технологічним і соціальним розвитком суспільства. Тому пошук заміщення традиційного показника ВВП та його похідних на інший, більш прийнятний з точки зору багатоаспектності характеристики розвитку, виявляється надзвичайно складним завданням. Методологічною основою у ньому має бути інтегрований підхід з одночасною оцінкою прогресу у різних сферах, які підсилюють одна одну [88].

При такому підході контекст-індикатори мають пов'язувати характеристики людського потенціалу на конкретній території і просторового середовища, в якому цей потенціал формується. Це дає можливості оцінки забезпечення сукупності умов самореалізації головного суб'єкту розвитку – людини, що проживає на даній території, про які мова йшла вище. З урахуванням викладеного, взаємозв'язок сфер, за якими доцільно визначати індикатори в контексті регіонального розвитку, можна представити у вигляді таблиці (табл.7).

Таблиця 7

Взаємозв'язок якості людського потенціалу і просторового середовища при оцінці регіонального розвитку

Масштаб/сфера	Національний	Регіональний	Мікрорегіональний
Населення	Державні соціальні стандарти; національні освіта, охорона здоров'я, культура; зайнятість; кількість і структура населення	Освіта, охорона здоров'я, культура; кількість і структура населення; зайнятість	Дошкільна і базова освіта, охорона здоров'я; зайнятість; соціальний захист; ринкові і неринкові послуги; доходи домогосподарств; населення і його структура
Простір	Загальнонаціональні норми, правила, інститути; економічний	Представництво державних інститутів; внутрішньорегіонал	Місцеві мережі; економічний розвиток; бізнес-середовище; міжмуніципальна

	розвиток; міжрегіональні мережі; екологічна безпека; міжрегіональна економічна інтеграція; міжрегіональні диспропорції; державна стратегія регіонального розвитку; міжрегіональна концентрація; національні недержавні інститути	ьні мережі; економічний розвиток; регіональна економічна концентрація; екологічна безпека; внутрішньорегіонал ьні диспропорції; територіальне планування; регіональні стратегії розвитку	співпраця; економічна концентрація; місцеві інститути, у тому числі неформальні об'єднання; екологічна безпека; стратегії розвитку, територіальне планування
--	--	--	---

Джерело: розроблено автором.

Наведені сфери, оцінка яких дає уявлення про стан людського розвитку і просторового середовища, в певній мірі перекриваються на різних територіальних рівнях, оскільки між ними існує тісний зв'язок. Зокрема, загальний стан національної освіти суттєво визначається якістю, змістом та можливістю отримання населенням необхідних знань як у конкретному населеному пункті, так в регіоні. З іншого боку, суттєві диспропорції у якості знань на міжрегіональному чи внутрішньорегіональному рівні можуть свідчити про практичну відсутність впровадження і забезпечення дотримання освітніх стандартів (або їх недосконалість), визначених на національному рівні, і відповідно, про недоліки у формуванні національного освітнього простору. Зайнятість населення на національному рівні визначається державною політикою, яка впливає на формування загальних сприятливих (несприятливих) можливостей населення у працевлаштуванні чи самозайнятості. Водночас, ці загальнонаціональні умови можуть бути підсилені (знівельовані) регіональними чи місцевими особливостями ринків праці, станом міжрегіональних та внутрішньорегіональних транспортних мереж, що визначають рівень доступу населення до локальних центрів економічного зростання, тощо.

Значне регіональне безробіття може віддзеркалювати структурні проблеми національної економіки, закладені у нормах законодавства, у тому числі несприятливі умови для інвестиційних процесів, водночас регіональні та місцеві особливості визначатимуть їх різну динаміку у конкретному регіоні. Разом із тим, індикатори оцінки певних сфер, що характеризують людський потенціал та простір різних територіальних рівнів, пов'язані достатньо слабо чи опосередковано. Зокрема, якість і обсяги надання комунальних послуг, комунальний транспорт, мікрорегіональні інформаційні, побутові чи ринкові мережі практично не оцінюються на системній основі на національному і поверхнево – на регіональному рівнях переважно через їх лише внутрішньорегіональну значимість.

Водночас, лише статистичний підхід до оцінки якості людського потенціалу та середовища не є достатнім. Слід відмітити, що останнім часом все більше практикується опитування населення з метою отримання інформації про стан їх задоволення власним рівнем добробуту, умовами життя, рівнем і якістю послуг, що йому надаються. Активна зацікавленість щодо таких оцінок була продемонстрована у країнах ЄС. Вона зумовлена тим, що незважаючи на значні фінансові ресурси, які використовуються для посилення соціального єднання, подолання відчуженості громадян ЄС, диспропорції у рівнях життя в різних країнах Спільноти все більше викликають незадоволення. На регіональному рівні значна асиметрія рівня зайнятості, як і показника, що характеризує рівень ризику стати бідним, притаманна навіть відносно успішним щодо розвитку регіонам. Внутрішньорегіональні диспропорції в доходах мають тенденцію підвищуватися порівняно із міжрегіональними. У той же час, виклики глобалізації, інфляція, посилені наслідками кризи, підвищують скепсис громадян ЄС щодо можливості отримання реального захисту від загальноєвропейських структур [60]. За таких обставин країни ЄС шукають методи отримання повноцінної та достовірної інформації на регіональному рівні, зокрема формування такої системи індикаторів, яка дозволила б точно визначати сутність проблем соціальної відчуженості, мала б достатньо чітку нормативну інтерпретацію, була достовірною та статистично обчислюваною,

мала відношення до політики інтервенцій, була б прийнятною для перевірки. Одночасно наголошується на значному розширенні можливостей оцінки соціальних проблем на субрегіональному рівні, у тому числі через залучення незалежних дослідників і громадськості [66].

Зокрема, були здійснені опитування жителів європейських столиць та декількох інших міст щодо їх оцінки умов життя за сімома показниками: задоволення якістю управління містом, відчуття безпеки, можливість знайти роботу, якість повітря, якість роботи громадського транспорту, витрати на утримання і доступність житла, ставлення до мігрантів. Серед міст з найнижчими інтегрованими показниками опинилися Афіни (за безпекою життя, якістю повітря, ставленням до іноземців, утриманням житла, можливостями знайти роботу), Будапешт (за показниками якості міського управління, якості повітря, можливостями знайти роботу, безпекою, вартістю житла), Палермо (робота громадського транспорту, якість повітря, можливість працевлаштування, якість управління містом). Найкращим за усіма показниками виявилось м. Гронінген (Нідерланди) [97].

В оцінці регіонального розвитку також усе частіше використовується інформація різноманітних міжнародних рейтингових агентств, як незалежних джерел виміру якості регіонального середовища. Поступово практика моніторингу регіональних рейтингів застосовується і в Україні. Зокрема, Фондом "Ефективне управління" з 2007 р. публікується Індекс конкурентоспроможності регіонів. У 2012 р. опублікований звіт про конкурентоспроможність усіх 27 регіонів країни [3]. Цінність такого дослідження полягає у можливості за методологією розрахунку індексу національної конкурентоспроможності проаналізувати динаміку економічного розвитку кожного окремо взятого регіону порівняно з іншими регіонами, а також із 144 країнами світу. Індекс обчислюється за методологією, яку використовує Всесвітній економічний форум (ВЕФ). У звіті детально проаналізовано дві складові Індексу конкурентоспроможності - інституції та технологічну готовність. Він характеризує здатність економіки країни забезпечувати зростання в середньо- та довгостроковій перспективі, що в

результаті позитивно відобразиться на підвищенні добробуту громадян. В цілому даний звіт становить інтерес з точки зору врахування здійснених оцінок за міжнародно визнаною методологією.

Таким чином, вимір регіонального розвитку визначається як системний, багатомірний і різнорівневий за територіальною ознакою процес. Він ускладнюється із поглибленням усвідомлення природи регіонального та місцевого розвитку, розширенням територіального впливу проявів глобалізації. Асоціація регіонального розвитку лише з індикаторами економічного зростання не може відобразити у повній мірі увесь спектр характеристик, що визначають дане поняття. Холістичний підхід до розвитку усе більше пов'язується з такими поняттями, як умови життя, його безпека та якість, життєві та соціальні стандарти. Проте поєднання оцінок ефективності регіонального розвитку із соціальною рівністю і екологічною чутливістю видається достатньо складним, про що свідчать численні пошуки більш досконалого, ніж ВВП його виміру. Запропоновані сфери оцінки за контекст-індикаторами можуть слугувати основою визначення якості людського потенціалу та просторового середовища на різних територіальних рівнях і бути базою для складання переліків індикаторів з метою аналізу економічного і соціального становища при формуванні державної політики регіонального розвитку, розробки відповідних стратегій та програм. Вона достатньо гнучка для пристосування її до статистичних умов. При цьому слід підкреслити доцільність розробки таких груп контекст-індикаторів для кожної сфери оцінки, які б були взаємодоповнюючими та взаємопов'язаними для усіх територіальних рівнів, а також взаємоузгодженими між сферами оцінки, оскільки лише у цьому випадку можна точніше відобразити взаємний вплив факторів на регіональний розвиток на певному територіальному рівні та їх міжрівневий вплив.

Як було відмічено, індикатори, за допомогою яких здійснюється оцінка регіонального розвитку, як правило, поділяють на дві групи: контекст-індикатори і програмні індикатори. Якщо контекст-індикатори характеризують різні аспекти середовища, в якому здійснюється політика, і являють собою відображення впливу екзогенних для процесу прийняття політичних рішень

чинників (елементи стохастичної природи), то програмні індикатори характеризують процеси формування та реалізації будь-яких рішень, у тому числі прийнятих у вигляді стратегій, програм, планів, заходів тощо.

Оцінка впливу політики на регіональний розвиток стала активно застосовуватися в різних країнах і охоплювати широке коло факторів, включаючи ефективність державних витрат. У той же час у багатьох випадках, навіть у країнах-членах Євросоюзу, існує значна дисперсія показників, що визначають вплив політики на регіональний розвиток, про що, зокрема, свідчать оцінки, проведені за ініціативою Єврокомісії результатів виконання програм політики єднання в період 2000-2006 рр., що фінансувалися з Європейського фонду регіонального розвитку [36].

У багатьох країнах, де запроваджується оцінювання результативності політики, і регіональної політики зокрема, застосовується так звана концепція "вхід, процес, випуск, результат/підсумок", на основі якої визначається сукупність індикаторів, які розподілені на чотири групи:

- вхідні індикатори, що характеризують ресурси та їх кількість для виробництва та постачання публічних товарів та послуг;
- індикатори процесу, що характеризують шлях, за яким здійснюються заходи із визначеними ресурсами;
- індикатори випуску – характеризують фізичний обсяг публічних товарів та послуг у результаті реалізації політики;
- індикатори результату, що характеризують очікувані зміни, пов'язані із випуском цих товарів та послуг (рис. 4).

При цьому індикатор розглядається як вимірювач, який фіксує важливу інформацію, що може використовуватися в контексті прийняття та виконання рішення.

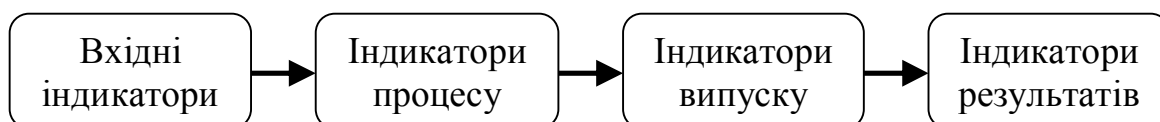

Рис. 4. Взаємозв'язок програмних індикаторів

Джерело: побудовано за даними: [84]

У деяких випадках політики розширюють зміст цих груп, ідентифікуючи індикатори "результату" із "впливом" з точки зору орієнтації політики на результат [50]. Подібне розширення пов'язане із зміщенням акцентів у регіональній політиці від дій та фінансових заходів до їх результатів у вимірі зростання добробуту населення через застосування індикаторів, що можуть сприяти більш якісній оцінці ефективності політики.

Слід відмітити, що зв'язок між цілями програм та індикаторами не завжди є безпосереднім. У програмах, залежно від їх строковості та комплексності, можуть визначатися цілі, які важко піддаються виміру і вимагають синтезованих індикаторів. Зокрема, досягнення однієї з цілей - "конкурентоспроможність" - програмного періоду ЄС 2007-2013 рр. Європейська комісія оцінює через визначення одинадцяти блоків індикаторів, що базуються на 69 показниках, зведених у три групи (генералізовані цілі). Ці показники охоплюють доволі широкий спектр досліджуваних сфер, не обмежуючись виключно економічною, і включають значну кількість індикаторів, що вимірюють якість життя, його очікувану тривалість, сподівання на справедливість, захист, тощо. Базова група показників представляє ключові умови для розвитку економіки: інституції, макроекономічну стабільність, інфраструктуру, здоров'я, якість первинної освіти, тощо. Група показників ефективності представляє аспект, який стає важливим для регіонального розвитку: рівень вищої освіти і можливості постійно удосконалювати знання, ефективність функціонування ринку праці. Група показників інноваційного розвитку включає основні складові підвищення економічного розвитку: готовність впроваджувати нові технології, досвід бізнесу, інновації. Всі вони можуть характеризувати специфічні цілі і також є синтезованими.

Нарешті, операційні цілі асоціюються з реалізацією програм та проектів на регіональному рівні й повинні кореспондуватися з цілями регіональної політики вищого рівня. Такі цілі, як правило, визначаються безпосередньо (прямі програмні індикатори). Виходячи з викладеного, зв'язки між

програмними індикаторами та програмними цілями можна представити у вигляді схеми (рис. 5). Проте ряд методологічних проблем залишаються дискусійними (у даному контексті слід звернути увагу на звіт Комісії з виміру економічних показників і соціального прогресу (Stiglitz-Sen-Fitoussi Commission) 2009 р., в якому проаналізовано значний обсяг методологічних проблем з цього приводу).

Рис. 5. Зв'язок між індикаторами та програмними цілями

Джерело: побудовано автором за даними: [84]

Традиційний підхід ніколи чітко не розрізняв і не пов'язував вищезначені групи індикаторів, які, навіть за умови директивного визначення, нечітко відображали цілі політики [84]. Початок впровадження системи всебічного моніторингу і оцінювання результатів реалізації регіональної політики ЄС був покладений у 1988 р., коли на рівні країн, що входять до Євросоюзу, була введена звітність з виконання програм, що фінансувалися Структурними фондами. Реформою 1999 р. введено основні регуляторні акти, які визначили систему моніторингу та оцінювання реалізації політики ЄС у програмний період 2000-2006 рр. через створення регулярної системи поточного моніторингу, також формалізовано оцінювання у визначених стадіях програмного періоду: очікувана оцінка (ex ante), оцінювання усередині реалізації програм (МТЕ), оцінка після завершення реалізації програм (ex post).

У той же час, аналіз оцінювання результатів програм політики єднання ЄС у програмному періоді 2000-2006 рр. засвідчив нереалістичність у переважній більшості випадків виявлення прямого зв'язку між політикою і регіональним розвитком [36, 11]. Це зумовлювалося браком чіткого визначення регіонами, яким надавалося фінансування з Європейського Фонду регіонального розвитку (ЄФРР), цілей впроваджуваної регіональної політики, що, у свою чергу, не дозволяло визначити, наскільки вони досягнуті. Як результат, чи були досягнуті цілі і чи можна брати як доказ успішну чи невдалу спробу імплементації політики, оцінити не вважалося можливим. Індикатори оцінки результатів витрат у всіх країнах ЄС не були центральною частиною процесу прийняття рішень при виборі проектів інвестування.

Незважаючи на те, що політика ЄС декларувала соціальні і територіальні цілі єднання, вони у той період були навіть менш чіткими, ніж економічні цілі, а також менш визначеними з точки зору виміру результатів. Оцінка впливу політичних заходів на вирішення таких проблем, як вирівнювання якості життя, потребувала більш чітких індикаторів і визначення результатів, оскільки основна увага була зосереджена на процесі і фінансовому впровадженні, ніж на кінцевих результатах програм та ефективності проектів, що підтримувалися ЄФРР.

До того ж експертами відмічено, що:

- системи моніторингу та оцінки були часто не інтегровані у процес прийняття рішень щодо вибору проектів інвестування;
- оцінювання не було підкріплено індикаторами випуску та результату, які були часто недосконалими, не піддавалися виміру [36].

У програмному періоді 2007-2013 рр. система оцінювання та моніторингу більше націлена на стратегічне використання. Між запланованим результатом (*ex ante*) та кінцевим результатом (*ex post*) оцінювання запроваджено оцінювання на постійній основі. З цією метою за рекомендаціями Європейської комісії визначені ключові індикатори (їх загальна кількість – 41), за якими здійснюється моніторинг спрямованих з Європейських фондів ресурсів на реалізацію в країнах – членах інвестиційних проектів, які спрямовані на

підтримку бізнесу, освіту, поліпшення навколишнього середовища, надання медичних послуг, створення робочих місць, розвиток інформаційного суспільства, розвиток дослідницьких робіт та інновацій, туризму, транспорту та міської інфраструктури. Вони не є обов'язковими для країн у програмному періоді 2007-2013 рр., проте на наступний період фіксуватимуться як зобов'язання [99]. Ключові індикатори представляють основну інформацію, яка характеризує випуск, тобто фізичний обсяг публічних послуг, отриманих в результаті реалізації інвестиційних проектів, таких, як кількість кілометрів збудованих автошляхів, залізничних колій, тощо. Це означає, що ці індикатори не відображають цілі програм і мету політики єднання в цілому і потребують більш тісної їх прив'язки до індикаторів результату. Проблемою також є співставність даних, що Єврокомісія отримує від країн-членів за ключовими індикаторами, оскільки відсутність єдиної методики їх представлення ускладнює обрахунок відносних витрат на реалізацію однотипних проектів [76]. Одночасно передбачається посилення зв'язку між оцінюванням та моніторингом, оскільки оцінювання започатковане на основі інформації моніторингу щодо відхилення від визначених (ex ante) цілей. Така взаємозумовлена єдність і безперервність процесу моніторингу та оцінювання реалізації державної політики регіонального розвитку має базуватися на побудові цілісної системи індикаторів.

На основі політики єднання Євросоюзу формується новий методологічний підхід до визначення взаємозв'язку між усіма групами індикаторів в рамках концепції "вхід, випуск, результат/підсумок", який може бути представлений у вигляді схеми (рис. 7): політичні дії через розподіл (витрати) фінансових ресурсів (вхідні індикатори), спрямовані на виробництво запланованого випуску публічних товарів та послуг, через який заплановані результати, у вимірі очікуваного зростання добробуту населення, повинні бути досягнуті.

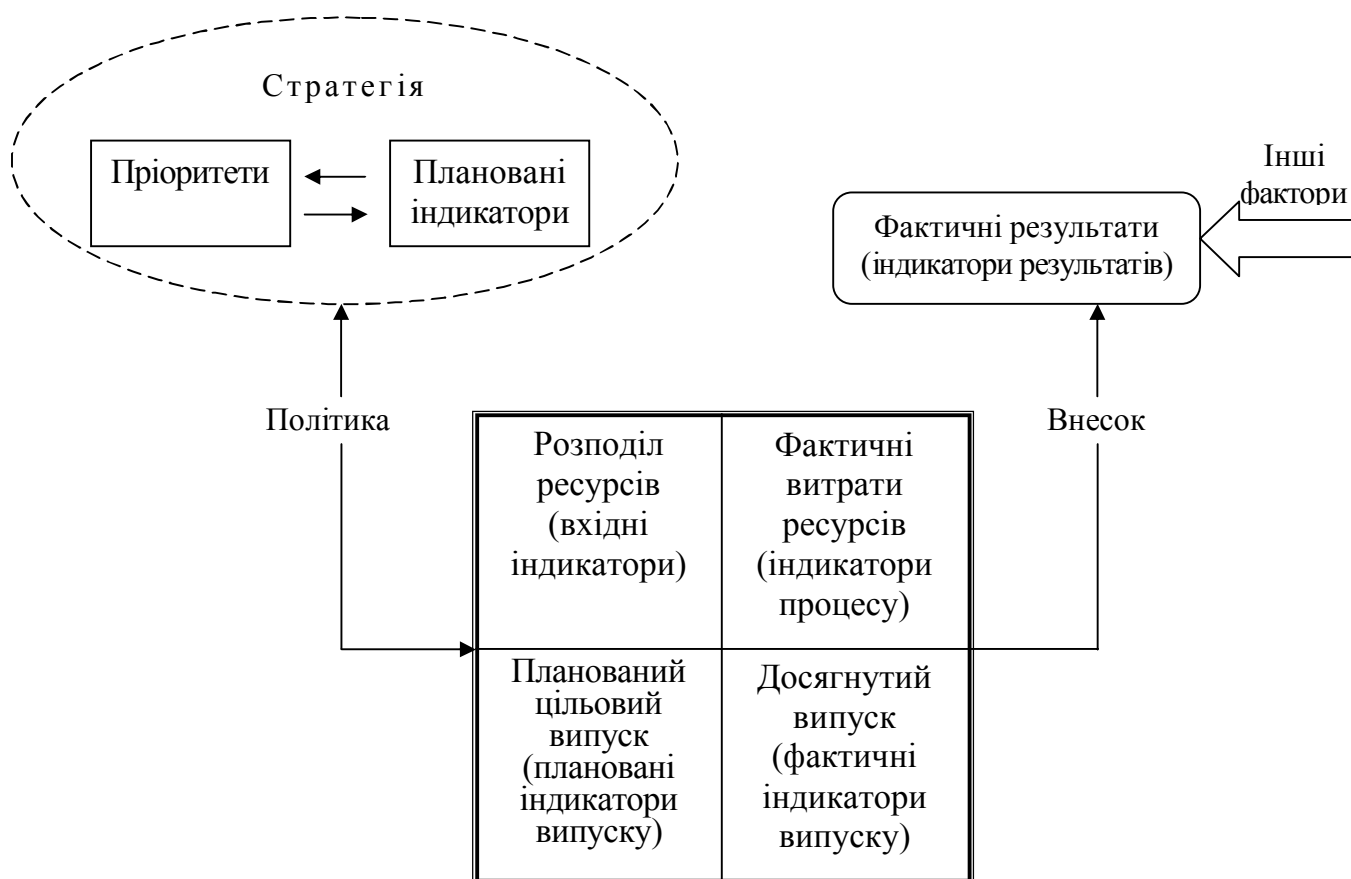

Рис. 7. Взаємозв'язок програмних індикаторів

Джерело: побудовано автором за даними: [19]

У наведеній схемі плановані результати регіональної політики визначені як спеціальний вимір добробуту населення, його спроможності у споживанні публічних товарів та послуг, працевлаштуванні, підприємстві, заощадженні, і т.п., що мотивується цією політикою. Результати політики виражаються, зокрема, у:

- мобільності населення, підвищення якої є метою будівництва транспортної інфраструктури і планування міст;
- компетентності людей, зростання якої є метою забезпечення можливості додаткової освіти;
- регулюванні діяльності малих та середніх підприємств, зниження рівня якого є метою забезпечення їх прийнятними позичками чи відповідними послугами;

– доступі населення до послуг охорони здоров'я, покращення якого є метою зростання тривалості життя, у тому числі його економічно активної фази.

У цих прикладах будівництво транспортної інфраструктури, забезпечення можливості додаткової освіти, зменшення регулятивного впливу на малий та середній бізнес, покращення медичного обслуговування є "випусками", кожен з яких має відповідний індикатор, що вимірюється кілометрами побудованих автомагістралей, залізничних колій; кількістю часу, витраченого в процесі навчального процесу; кількістю скорочених регуляторних актів, що перешкоджають суб'єктам підприємництва у доступі до кредитних ресурсів, тощо.

Завдання ж політики полягає у продукуванні результатів, кожен з яких повинен мати вимір, що забезпечується вибором одного або кількох індикаторів результату, тобто змінною (змінними), яка забезпечує інформацію щодо спеціальних аспектів результату.

Зокрема, мобільність може характеризуватися індикатором, визначеним у тривалості поїздки з одного населеного пункту до іншого громадським транспортом із середньою швидкістю; доступ до охорони здоров'я – через індикатор, що вимірюється максимальною тривалістю часу для отримання певного (стандартизованого) виду медичної допомоги для мешканців конкретного населеного пункту країни; частка малих та середніх фірм, яким протягом певного періоду відмовлено у наданні кредитних ресурсів комерційними банками, може бути індикатором результату регулювання діяльності малого та середнього бізнесу.

Ці індикатори можуть характеризувати як наявність досягнення конкретного аспекту підвищення добробуту мешканців, так і можливість скористатися певною послугою, коли в цьому виникає потреба для них. Результати, які визначають досягнення цілей регіональної політики, мають характеризуватися значеннями відповідних індикаторів; зміна цих значень свідчитиме, чого мають досягти заходи, що пропонуються регіональною

політикою. Планована зміна значень індикаторів результатів визначатиме значення індикаторів випуску та входу.

Інакше кажучи, коли метою регіональної політики є покращення мобільності мешканців (результат), що виражатиметься зменшенням на відповідний час тривалості поїздок (зміна індикатора результату), це вимагатиме планування будівництва автодоріг певної протяжності (зміна індексу випуску), що, у свою чергу, потребуватиме планування відповідного обсягу фінансових ресурсів (вхідний індикатор).

Індикатори результату повинні відповідати таким методологічним принципам:

- обґрунтованість – характеризувати ту чи іншу особливість сутності результату;
- нормативність – мати чітку й визнану нормативну інтерпретацію;
- ясність – бути надійним, достовірним, статистично і аналітично визначеним у відповідності з національними і міжнародними стандартами та методологією;
- доступність – будуватися на даних, що не потребують значних витрат часу і фінансових ресурсів і відкриті широкій громадськості для вмотивованого обговорення.

Окрім того, вимогою до показників, що характеризують вплив державної політики на регіональний розвиток, мають бути показники, однаково визначені у часі, обмежені у кількості, спільні для всіх регіонів, однаково визначені, пов'язані із стратегічними цілями.

Таким чином, новий підхід до концепції "вхід, випуск, результат/підсумок" органічно поєднує між собою усі етапи процесу формування та реалізації регіональної політики, робить їх вимірювальними і спрямованими на результат, оцінка якого здійснюється через притаманні кожному етапу індикатори. Даний підхід є важливим для формування оцінки регіональної політики в Україні.

В Україні достатньо динамічно продовжуються поглиблення асиметрії розвитку на регіональному, і особливо на внутрішньо регіональному рівнях. Відкритість економіки в цілому, її інтеграція в міжнародні ринки праці, капіталу, товарів то послуг пришвидшило процес регіонального розширення на основі нової оцінки ресурсних можливостей подальшого розвитку територій.

В силу об'єктивних (агломерація) та суб'єктивних (відсутність чіткої парадигми розвитку держави) причин регіональний розвиток до цього часу концентрується насамперед в столиці країни із зосередженням тут більшої економічної активності, фінансових потоків, іноземних інвестицій, кваліфікованої робочої сили, що спричиняє зменшення у подальшому потенціалу розвитку інших територій.

На внутрішньорегіональному рівні у переважній більшості регіонів суттєво скоротилися можливості розвитку невеликих міст та сільських територій.

В цих умовах найбільш вірогідними є два сценарії подальшого розвитку процесів, що відбуваються: при поточній динаміці розвитку країни в цілому всередині країни утворюватимуться невелика кількість агломерованих територій (найбільш великі міста з високою економічною щільністю та щільністю населення), решта регіонів перетворюватимуться в слаборозвинуті периферійні дезінтегровані ареали із старіючим населенням та непридатною для високотехнологічного розвитку економічною базою.

За умов динамічного розвитку країни міжрегіональні та внутрішньо регіональні диспропорції також будуть зростати.

Завдання державної політики в такому випадку полягає у свідомому впливі (при об'єктивних процесах економічній концентрації) на розширення територіальних можливостей поліцентричності, що передбачає створення умов розвитку міст різного масштабу через надання їм однакових бюджетних прав та повноважень, стимулів нарощування ресурсів бюджету розвитку.

З іншого боку, посилення міжрегіональної та внутрішньо регіональної інтеграції (як економічної, так і соціальної) можливо лише при створенні

розгалуженої комунікативної інфраструктурі, яка б зменшувала витрати на переміщення всередині регіонів та між ними, не перешкоджала (але й не стимулювала) міграційним процесам.

Внутрішня міграція, насамперед економічно активного населення, сприяє зменшенню міжрегіональних диспропорцій.

Обидва сценарії передбачають підвищення асиметрії в розвитку, що повинно враховуватися регіональною політикою. Кожен регіон потребуватиме «індивідуального» підходу при визначенні механізмів та інструментів державної підтримки, і тому ця політика має бути більш « просторово орієнтованою» .

Політика регіонального розвитку має реально стати органічною складовою державної політики у двох аспектах: широкому розумінні – будь-яка сфера державної політики повинна розглядатися, формуватися та здійснюватися з урахуванням її просторового (регіонального) виміру та наслідків. Мається на увазі, що процес впливу галузевої політики достатньо визначений і не гарантує збалансований територіальний вплив, оскільки цей вплив може мати і негативні наслідки, а тому упереджуватися ще на стадії планування.

Таким чином, при формуванні галузевої політики повинна визначатися її регіональна складова, а також сукупний вплив різних галузевих політик на підвищення можливостей розвитку конкретних регіонів. Адже, як доводять емпіричні дослідження (і український досвід), найбільший ефект для регіонального розвитку має врахування синергічного впливу різних сфер державної політики.

Подібний підхід можливий за умови координації різних сфер державної політики на загальнодержавному рівні, яка забезпечується відповідними механізмами та інструментарієм.

Другий аспект (у вузькому розумінні) полягає у тому, що регіональна політика має свій предмет, відрізняється від інших сфер державної політики, має свої механізми та інструменти впливу, спрямовані на зменшення економічної неефективності та соціальної нерівності в регіонах.

Виходячи із цілей регіональної політики, що визначаються практично усіма країнами, у тому числі Україною, вона одночасно поєднує досягнення цілей ефективності та рівності.

Це діалектичне поєднання двох протилежних цілей можливе при одночасному здійсненні як нейтрально-просторового підходу в державній політиці (однакові соціальні стандарти, однакове змістовне наповнення публічних товарів та послуг, зокрема стандартизація усіх адміністративних послуг), так і політики, орієнтованої на конкретну територію, яка забезпечує рівний доступ громадян, підприємств до публічних послуг (рівність у можливостях користування ними), а також забезпечення можливостей рівного доступу до неопублічних послуг, які не забезпечує ринок (доступ до інформації, підвищення рівня кваліфікації, фінансових ресурсів, для започаткування та розвитку підприємництва).

Оскільки регіональна політика має багатоаспектний характер, вона не може не будуватися на довгостроковій програмній основі. Весь досвід регіональної політики різних країн світу свідчить про обов'язкові стратегічну та операційну (поточну) її складові.

Відсутність стратегічного програмного підходу на державному рівні є сильним чинником консервування і посилення асиметрій у регіональному розвитку, оскільки фрагментарність (короткотерміновість, в межах одного фінансового року) породжує відсутність прогностичної функції довгострокових наслідків політики держави, яка примножується зміною політичних підходів при ротації урядів.

З урахуванням вищезначеного значного впливу загальнодержавної складової на регіональний розвиток, його асиметричність також залежить і від того, наскільки пов'язані між собою державна та регіональні стратегії розвитку. Цей зв'язок виходить із фундаментального положення про взаємозалежність розвитку цілого та його складових, неможливість досягнути кінцевого результату всією системою без внеску кожного з її елементів.

Те ж відноситься і до програмування розвитку на внутрішньорегіональному рівні. Створення такої інтегрованої системи

багаторівневого програмування розвитку може бути виключно на довгостроковій стратегічній основі, яка охоплює усі регіони, а не тільки ті, що мають проблеми розвитку.

Умови відкритості, підвищення впливу місцевих органів на розвиток територій, робить процес державного регулювання регіонального та місцевого розвитку багатомірним та багаторівневим.

Отримання синергічного ефекту від регіональної політики вже стало неможливим без реального, а не формального залучення до її формування та здійснення як органів місцевого самоврядування, так і різноманітних громадських організацій, бізнесу. Розвиток публічно-приватного партнерства, міжмуніципального транскордонного та прикордонного співробітництва багатьох розвинутих країн тому підтвердження, і прогнозованість та передбачуваність намірів держави в політиці (створення сприятливого інвестиційного клімату, спрощення та покращення умов надання адміністративних та публічних послуг, умов постачання публічних товарів) має надзвичайно велике значення.

Ось чому важливим в регіональній політиці стає інституалізована система багаторівневого управління, при якій увага приділяється не стільки розподілу повноважень між різними рівнями територіальної та центральної влади чи органами виконавчої влади і органами самоврядування, а визначення конкретних функцій цих органів у вирішенні конкретних проблем розвитку конкретної території (субсидіарність в завданнях).

Такий підхід передбачає процедуру узгодження та розподілу завдань з розвитку території між усіма владними органами різних територіальних рівнів із залученням громадськості та бізнесу, яка можлива лише на умовах домовленостей та відповідальності за їх виконання.

Подібна модель забезпечує як горизонтальну координацію в регіональній політиці держави (між центральними органами виконавчої влади), так і вертикальну (між органами влади різного територіального рівня та самоврядування, населенням та бізнесом).

Як правило, означена модель реалізується на контрактній основі між усіма причетними до проблем регіонального розвитку з урахуванням повноважень та компетенції кожного. На таку контрактну модель передбачається перехід політики єднання ЄС на програмний період 2014 – 2020 рр.

Потребує перегляд у вітчизняній політиці підхід до індикаторів (показників) оцінки впливу на регіональний розвиток. Відкритість країни та регіонів до впливу екзогенних чинників розвитку її ускладнює.

В цьому випадку доцільно розрізняти контекст-індикатори (індикатори середовища), за якими результативність політики оцінити іноді не уявляється достатньо коректно, оскільки дія зовнішніх чинників може бути вагомою. Тому пропонується перехід до концепції показників вхідних, індикаторів випуску та індикаторів результату, які більш явно відображають зв'язок політики із її результатами, переводять вимір результативності політики від суто кількісних показників до її наслідків для підвищення добробуту населення, ефективності використання людського потенціалу в регіональному розвитку та створення рівних умов доступу до різноманітних послуг.

Удосконалення потребує і існуючий перелік інструментів державного впливу на регіональний розвиток. Головним недоліком вбачається постійна незавершеність в їх використанні: в умовах нової регіональної політики, яка передбачає поширення її просторового масштабу на усі регіони, незалежно від рівня розвитку, державні цільові програми розвитку окремих територій доцільно поширити на всі регіони.

Більш наближеним до вимог політики, орієнтованої на територію, є існуючі угоди щодо регіонального розвитку, які вимагають удосконалення в частині обґрунтування спільних дій центральних та місцевих органів влади по розвитку регіонів, оцінки впливу проектів, що пропонуються для реалізації на вирішення регіональної проблематики, контролю за виконанням взятих сторонами угоди взаємних зобов'язань, механізму залучення до підготовки та реалізації угод територіальних громад та інших зацікавлених в розвитку регіону сторін.

Список використаних джерел

1. Вебер А. О размещении промышленности. Чистая теория штандорта. / А.О. Вебер. – М.: Изд-во Книга, 1926. – 223 с.
2. Доходи та витрати населення за 2010 рік за регіонами України. Статистичний збірник / за ред. І.М. Нікітіної. – К.: Державна служба статистики України, 2012. – 104 с.
3. Звіт про конкурентоспроможність регіонів України 2012. Фонд "Ефективне управління" / Тімур Бойко, Ігор Гончаренко, Наталія Дмитрюк та ін. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.feg.org.ua/docs/FEG_report_2012_body_ua_20.11.2012.pdf
4. Звіт про науково-дослідну роботу "Дослідження змін у територіальній структурі виробництва товарів та послуг на міжрегіональному та внутрішньорегіональному рівні за останні 10 років" - К., НДЕІ, 2012. – 475 с.
5. Новая экономическая география и Город [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ces.hse.ru/2012/04/16/thisse_neg.
6. ОЕСР Регіональна база даних (2008) [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://stats.oecd.org/Index.aspx?datasetcode=REG_DEMO_TL2
7. Офіційний веб-сайт Євростату [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/>
8. Офіційний веб-сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua>
9. Офіційний веб-сайт Світового банку. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.worldbank.org/>
10. Про внесення змін у додатки 1 і 2 до Порядку проведення оцінки результатів діяльності Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій [текст]: постанова Кабінету Міністрів України від 9 квітня 2012 р. № 335 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/335-2012-%D0%BF>
11. OECD, 2007b. Linking Regions and Central Governments: Contracts for Regional Development – Paris, OECD Publishing, 2007. – 196 p.

12. Тюнен И.-Г. Изолированное государство. / И.-Г. Тюнен. – М.: Изд-во "Экономическая жизнь", 1926. – 340 с.
13. Чужиков В.І. Глобальна регіоналістика історія та сучасна методологія: Монографія / В.І.Чужиков. – К.: КНЕУ, 2008. – 272 с.
14. Чужиков В. Еволюція методології лідерства міст / В.Чужиков, В.Орловська // Регіональна економіка. - 2012. - №1. – С. 38-46.
15. Acemoglu D. Modeling Inefficient Institutions. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: economics.mit.edu/files/5697
16. Acemoglu D., and Jonson S.H., 'De Facto Political Power and Institutional Persistence' - American Economic Review, - 2006 - 96(2) - P. 325-330.
17. Armstrong M. and Taylor J. Regional Economics and Policy (3rd Edition) – London: Blackwell, 2000. – 448 p.
18. August Losch. Die raumliche Ordnung der Wirtschaft. – Jena, 1944 – 356 s.
19. Barca F. Outcome Indicators and Targets. June 2011. [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/evaluation/doc/performance/outcome_indicators_en.pdf
20. Barro, Robert J., "A Cross-Country Study of Growth, Saving, and Government". // National Bureau of Economic Research, working paper No. 2855, 1989.
21. Beer A., Haughton G. and Maude A. Developing Locally: An International Comparison of Local and Regional Economic Development. - Bristol, Policy Press, 2003 – 208 p.
22. Beyond GDP. Measuring progress, true wealth and the well-being of nations. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.beyond-gdp.eu/news.html>
23. Blanchet D., Clerc M. and Gaini, "Les preconisations du rapport Stiglitz-Sen-Fitoussi: quelques illustrations". - Insee References, L'economie francaise, 2010 edition.
24. Boddy. M. Geographical Economics and Urban Competitiveness: A Critique. - Urban Studies. - 1999. – Vol. 36. - P. 811-842.

25. Borts, G.H. and Stein, J.L. Economic growth in a free market. - New York: Columbia University Press, 1964. – 235 p.
26. Boudeville J. R., Problems of Regional Economic Planning, Part I. – Edinburgh, 1996. – 192 p.
27. Camagni R. ‘On the concept of territorial competitiveness: sound or misleading?’. - Urban Studies, 2002 - vol. 39, - No 13, - P. 2395-2411.
28. Christaller, Walter. Die zentralen Orte in Suddeutschland. – Jena, 1933.
29. Collier P. The Bottom Billion: Why the Poorest Countries Are Failing and What Can Be Done about it. - New York and Oxford, UK.: Oxford University Press, 2007. – 224 p.
30. Context Indicators [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://ec.europa.eu/europeaid/evaluation/methodology/examples/too_ind_res_en.pdf
31. Cypher J .M. and Dietz J. L. The process of economic development (2nd Edition) - Routledge, New York, 2004. – 568 p.
32. Danson M., Halkier H. and Cameron, G. Governance, Institutional Change and Regional Development. - London, Ashgate, 2000. – P. 266-275.
33. Dymski, G. On Paul Krugman’s Model of Economic Geography. – Geoforum, 1998. – Vol. 27. - P. 439-452.
34. Economic Convergence and Divergence in Europe: Growth and Regional Development in an Enlarged European Union / Ed. By Tumpel-Gugerell G, and Mooslechner P. – Oesterreichische Nationalbank, 2003. - P. 117-127.
35. Enright, M.J. ‘Geographic concentration and industrial organisation’. PhD dissertation. - Harward University, Ann Arbor, Michigan, 1991.
36. Ex-Post Evaluation of Cohesion Policy programmes 2000-06 co-financed by ERDF (Objective 1&2). Syntethesis report. - April 2010. –176 p.
37. Friedmann, J. Planning in the public domain: from knowledge to action. - Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1987. – 501 p.
38. Fujita M., Krugman P., and Venables A. The Spatial Economy: cities, regions and international trade. - Cambridge, MA: MIT Press, 1999. - 367 p.

39. Garretsen, H. and Martin, R.L. () Towards More Credible (New) Economic Geography Models: Taking Geography and History Seriously. - Spatial Economic Analysis, 2010. – Vol. 5. - P. 127-160.
40. Geddes M. and Newman I. "Evolution and conflict in local economic development." - Local Economy, 1999. - Vol. 13(5). – P. 12-25.
41. Gill Indermit, Homi Kharas. An East Asia Renaissance: Ideas for Economic Growth. - Washington, DC: World Bank, 2007. – 382 p.
42. Hall R., Jones Ch. Why Do Some Countries Produce So Much More Output per Worker than Others? // Quarterly Journal of Economics, 1999. - CXIY. - P. 83-116.
43. Hart G. Development critiques in the 1990s: cul de sac and promising paths. - Progress in Human Geography, 2001. – Vol. 25. – Issue 4. – P. 649-658.
44. Haughton G. and Counsell D. Regions, Spatial Strategies and Sustainable Development. // London and Seaford, Routledge and Regional Studies Association, 2004. – 245 p.
45. Henderson J. 'The Urbanization Process and Economic Growth: The So-What Question.' // Journal of Economic Growth. – 2003. - Vol. 8 (1) - P. 47-71.
46. Hirschman A. The Strategy of Economic Development. // Yale University Press. New Haven, 1958. – 217 p.
47. Hoare, A. Review of Krugman's 'Geography and Trade', Regional Studies, 1992. – Vol. 19. - 679 p.
48. Human Development Reports. Getting and using the data. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://hdr.undp.org/en/statistics/data/>
49. Humphrey J. and Schmitz H. "Governance and upgrading: linking industrial cluster and global value chain research". - IDS Working Paper, No. 120. - Institute of Development Studies, University of Sussex, Brighton, 2000. – 37 p.
50. Investing in Europe's future. Fifth report on economic, social and territorial cohesion. Report from the Commission. - Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2010 - 298 p.
51. Isard W. Location and space economy. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1956.

52. Jaison R., Abel I., Dey T.M., Gabe. Productivity and the Density of Human Capital. *Journal of Regional Science*. - Volume 52, Issue 4. - October 2012. – P. 562-586.
53. Johnston, R.J. Review of P. Krugman's *Geography and Trade*. - *Environment and Planning*, 1992. – Vol. 24. - p. 1006.
54. Krugman P. *Geography and Trade*. - Cambridge, MA: MIT Press, 1991. – 142 p.
55. Krugman, P., Wells, R. *Macroeconomics*. - New York: Worth Publishers, 2009. – 524 p.
56. Launhardt, W. Der zweckmassigste Standort einer gewerblichen Anlage. - *Zs. d. Vereins dt. Ingenieure*, 1882.
57. Lucas R.E. On mechanisms of economic development // *Journal of Monetary Economics*. - 1988. - Vol. 22(1). - P. 3-42.
58. Lund C. Approaching development: an opinionated review. - *Progress in Development Studies*, 2010. – Vol. 10. – P. 19-34.
59. Mankiw, G., Romer, D., Weil, D. A Contribution to the Empirics of Economic Growth// *Quarterly Journal of Economics*. – 1992. – Vol. 107. – P. 407-438.
60. Marlier E., Atkinson A.B., Cantillon B. and Nolan B. *The EU and Social Inclusion. Facing the Challenges*. – Bristol: The Policy Press, 2007. – 328 p.
61. Marshall, A. *Principles of Economics*. - London: Macmillan and Co., Ltd. 1890
62. Martin, R.L. and P. Sunley Paul Krugman's geographical economics and its implications for regional development theory: A critical assessment. - *Economic Geography*, 1996. - Vol. 72. - P. 259-292.
63. Morgan K. 'Sustainable regions: governance, innovation and scale' // *European Planning Studies*. – 2004. - Vol. 12 (6). – P. 871-19.
64. Myrdal, G. *Beyond the Welfare State: Economic Planning and Its International Implications*. - Greenwood Press, 1982. - 287 p.

65. Nel E. L. and Rogerson C. M. Local economic development in the developing world: the experience of South Africa. - Transactions Press, New Brunswick, 2005.-82 p.
66. OECD Better Life Initiative: Measuring Well-Being and Progress. [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.oecd.org/progress
67. OECD Territorial Reviews: Poland – Paris, OECD Publications, 2008.– 252 p.
68. Ohlin, B.G. Interregional and International Trade. - Harvard University Press, 1933. - 625 p.
69. Perrons D. Globalisation and Social Change: People and Places in a Divided World. – London: Routledge, 2004. – 376 p.
70. Perroux, F. ‘Note sur la notion de pole de croissance’. - 1955. - P. 308.
71. Pike A, Rodriguez-Pose A and Tomaney, J. What kind of local and regional development and for whom? // Regional Studies. – 2007. - Vol. 41.9, - P. 1253-1269.
72. Polese M. The Wealth & Poverty of Regions. Why Cities Matter. - University of Chicago Press, 2010. - 288 p.
73. Porter, M. E. On Competition. – Harvard Business School Publishing, Boston, MA, 1947 – 485 p.
74. Pottier, P. Axes de communication et d?veloppement ?conomique / Axis of economic communication and devolopment. - Revue ?conomique/Economic Review, 1963. - Vol. 14. - No. 1. – P. 63-95.
75. Regional Science Studies. Edited by W. Isard. - Cambridge, Mass., 1956.
76. Report from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions ‘Cohesion policy:Strategic report 2013’. Brussels,18/04/2013
77. Reshaping Economic Geography. World Development Report. -The World Bank, 2009. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/IW3P/IB/2008/12/03/000333038_20081203234958/Rendered/PDF/437380REVISED01BLIC1097808213760720.pdf

78. Richardson H.W. Regional economics, Trowbridge, Wiltshire: World University, Redwood Press. - 1969.-122 p.
79. Rodriguez-Pose Andres and Arbix Glauco. "Strategies of Waste: Bidding Wars in the Brazilian Automobile Sector" // International Journal of Urban and Regional Research. - 2001. - Vol. 25(1). – P. 134–154.
80. Rodrik D., Subramanian A. and Trebbi F., ‘Institution Rule: the Primacy of Institutions over Geography and Integration in Economic development’. // Journal of Economic Growth. - 2004. - Vol. 9(2) - P. 131-165.
81. Romer P. ‘Increasing Returns and Long-Run Growth’. // Journal of Economic Perspectives. - 1986. – V. 8 (1): - P. 3 - 22.
82. Romer P.M. Macroeconomics. – New Jersey: John Wiley&Sons, 2004. - 550 p.
83. Rosenfeld, S.A. Industrial-strength strategies: regional business clusters and public policy. - Aspen Institute, Rural Economic Policy Program, 1995 – 148 p.
84. Governing Regional Development Policy. The use of Performance Indicators. // OECD. - Paris, OECD Publishing, 2009. – 196 p.
85. Sala-i-Martin, X. ‘Regional cohesion: evidence and theories of regional growth and convergence’ - European Economic Review, 1996. - V. 40. - P. 1325-1352.
86. Schlitte, Friso Regional Income Inequality and Convergence Processes in the EU-25. Discussion Paper 355 - Hamburgisches Welt WirtschaftsInstitut (HWWI) HWWA. - December 2006. - 28 p.
87. Scott, A.J. A perspective of economic geography. - Journal of Economic Geography, 2004. – Vol. 5. - P. 479-499.
88. Sen A. Development as freedom. Oxford, Oxford University Press, 1999. – 384 p.
89. Siebert, H. Economics of the Environment: Theory and Policy. - Berlin: Springer-Verlag, 2008. - 325 p
90. Solow, R. Contribution to Theory Economic Growth // Quarterly Journal Economics. 1956. № 70. – P. 65-94.

91. Solow, R.M. Growth Theory: An Exposition, 2nd Edition. - Oxford University Press, 2000. - 224 p.
92. Spence M. 'The Impact of Globalization on Income and Employment: The Downside of Integrating Markets' // Foreign Affairs. - 2011. – V. 90. - P. 28-30.
93. State of the World's Cities Report 2004/2005. Nairobi: United Nations. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.unhabitat.org/pmss/getElectronicVersion.aspx?nr=1163&alt=1>
94. Stiglitz J. E., Sen A. and Fitoussi J.-P. Report of the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. 2009 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/en/index.htm>.
95. Stimson R. and Stough R. Regional economic development methods and analysis: linking theory to practice. // J. E. Rowe ed. Theories of local economic development: linking theory to practice. - Ashgate, Farnham, 2008. – P. 169-192.
96. U.S. Patent and Trademark office [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.uspto.gov>
97. Urban Audit Perception Survey [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.urbanaudit.org/>
98. Williamson J.G. 'Regional inequality and the process of national development: a description of the patterns'. - 1965. – 84 p.
99. Working Document No2: Indicative Guidelines on Evaluation Methods: Monitoring and Evaluation Indicators. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/working/sf2000_en.htm